११/२

अथ

११/२

ग्रन्थनामः-	"भामती"	(तृतीयाध्याये)
कर्तृनामः-	"वाचस्पतिमिश्रः"	(तृतीयचतुर्थपादौ)
विषयः-	"अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्"	

Bhamati

864

९१/२

अथ "भामत्यां"

तृतीयाध्याये

तृतीयचतुर्थपादौ

९१/2

वाचस्पतितृतीयाध्यायतृतीयपादारंभः

९१/२

वा.त्रि.वि.
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ सर्वे एकं गति माह व्याख्या
तं विद्धि यस्य ब्रह्म एक इति निरुपाधि ब्रह्म तत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान स्वाहि प्रकिन तुवि
ते यं ब्रह्मेति ॥ सावयवस्य स्वयं पवानां भेदत्रयं वयव विशिष्ट ब्रह्म गोचरं नास्ति ज्ञानानि
गोचर भेदत्रिधेरहितस्य वयवाद्ब्रह्म लोकनिराकृताः पूर्वापरादिस्य तेन ॥ न च नाना
स्वभावं कुलपतः स्वभाव भेदात्रिज्ञानानि ज्ञाना नीलकं ॥ एकरसत्वादिति ॥ यत्नं कठिने ॥
नन्वेक मप्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सो मशर्मैको प्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्रा
ता भर्त्ता जामाताधि ज्ञातमर्थं त्वनेकरूपं दृष्टं यत्र उक्तं भेदरूपत्वात् ॥ एकमिति गोचरे
ण भवंतीति बहूनि विज्ञानानि नत्वनेकाकारमेतस्यैकमनेकरूपासीति ॥ रूपम
कारः ॥ समाधत्ते उच्यते ॥ नैष दोषः ॥ तत्र गुल्मे प्रधान ब्रह्म विषयास्तु पासनाः सामान्य
विषयाः दृष्टं कामं मुक्तिफलो विषयभेदात् त्रिधेयं तदर्थस्य ॥ ततः उपासनो विमर्शःस्तु
हतेषु पावितं ततः ॥ पूर्वापरादिभेदं न ग्रहणं ति ॥ नानाकारा बद्धिति ॥ भावस्य पदस्यो तिरेतके
१

सहस्रदक्षिणेन यजेतेति ॥ तत्र संशयः । किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्र
दक्षिणाखण्डगुणविधानं । उत तद्गुणविशिष्टकर्मांतरविधानमिति । किं तावत्प्राप्तं ज्यो
तिष्टोमस्य प्रकृतत्वात् यजेतेति तदनुवादात् । ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रेण पठितत्वात् एतेने
ति ॥ अनुवादस्य कर्मसमानाधिकरणेन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मगुणस्यानुवाद्य
त्वेनैतत्तेजस्य नाम्नापितैर व्यवस्थानात् ॥ ज्योतिःशब्दस्य च संते च संते ज्योतिष्टोमेति च
ज्योतिष्टोमे प्रयोगदर्शनात् ॥ नामैकदेशेन च नामधेयलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसे
नो भीमवत् अथपदेशवत् ॥ अथपदस्य चानंतर्यार्थस्यासंबंधित्वेऽनुपपत्तेः ॥ गुणविशि
ष्टकर्मांतरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लाघवात् ॥ सहस्रदक्षिणायाश्च तत्रावरोध
तया समभिव्याहृतयापि सहस्रदक्षिणया महाव्रतवत्कल्पनोपपत्तेः ॥ प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सह
स्रदक्षिणाखण्डगुणविधानार्थत्वं यजेतेत्यनुवादेन तु कर्मान्तरमिति सिद्धांते प्रा
प्ते उच्यते । भवेत्प्रवेशसिद्धौ गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात् तद्विघटनं तु तत्पाहि से

वा·त्रि·त्रि·
२

उ स्मृतीनां तैर्थिकरापित्वात्

निधावपि पङ्क्तिसंबंधार्थसंज्ञांतरे प्रतीयमानमन्यापदस्थानेकार्थत्वेऽपि नित्यायौगिकं बुद्धि
व्यवच्छिन्नत्वपदार्थबुद्धिं वप्रमातइति लोकेभिद्धं ॥ नजातु देहि देवदत्तायगामव्य देवायवाजिन
मिति देवदत्ताद्देवदत्ते वाजिनमानमवगच्छंति लौकिकाः ॥ तथा चोपशिष्टप्रयुक्तेनेतिसूत्रप्र
माणमनेन वेदप्रयोगे प्रयवायान्तकार्ये बुद्धिमनादृत्यजाते सूत्रे विधानमात्रं समर्
थिकमिति तस्मैव विधत्ते ॥ नचैवं तत्रानुपपत्त्या लक्षणया उपातिरविदो ज्ञातिशेषप्रवृत्ताः
स्यात्स्तामप्यनुपपत्तौ लाक्षणिकप्रयुक्तौ ॥ नहि गंगायांघोष इत्यत्र गंगापदं लाक्षणि
कमिति मीमांसकास्मि स्मृत्या ऽपिलाक्षणिकं भवति ॥ अतएव बप्रयप्रसंज्ञांतरेलौकिकवि
तेयत्रिशद्धस्मानामानाधिकरण्ये कर्मनामधेयमात्रतामावहति तत्र संज्ञांतरे यज्ञा
तो भेदप्रविघयमप्यनेन तु मुख्यत्वसहनेत थापाताय प्राह्णोप्रविकारार्थः प्रकरणोन्नतरनामधे
यमिति ॥ एवप्रादप्याधिकाऽक्षिप्यकालप्रकाममृशोक्त इति सोयं संज्ञांतरात्तदुंद इति ॥ भवेतु सं
ज्ञांतरात् कर्मभेदः प्रस्तुतेतु निर्मायाततामित्यत आह अनिनात्रानेदांतांतरविहितेव्यो

ति॥ यथैव हि विकृतकादिष्ट समाख्यातांगेष्वपुनः तत्र वैश्वानरेपि लौकिकाः॥ न चास्ति विशेषोप
के गृंयेष्ट रव्या विज्ञाने गौरगीभवेत्॥ [illegible] यदेव गेयत्वानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तत
स्मान्नूनमस्यापि वाजिनो समाख्या॥ तथा च यदा ज्योतिष्टोमं कान्तिं धौत्र्यं प्रमाणं स्वा
स्यां तत्र तत्तत्प्रतीक्षमपि च मैत्रेयनिर्देशा तदा वैवर्ण्यमाख्यातं तदपि प्रवृत्तं तमेतत्प्रति
क्तत्र समाख्यां तदाभिधेयेष्वानन्दति तथा [illegible] मेहोपि कर्मस्तोमे [illegible] प्रतिपादकः प्र
सिद्धे यथा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु॥ [illegible] सामान्यप्रत्ययेन हेतु
पक्षिरक्ष्या नयनि सा वैश्वदेव्यामिक्षेति॥ अत्र हि द्रव्यदेवतासंबंधानुमितो याग
विधीयते तद्वत्तत्र चैवं सामान्यापत्ते वाजिभ्यो वाजिनमिति॥ अत्रैवं संदिह्यते किं पूर्व
स्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टं पूर्व
विधीयते इति॥ किं तावत्प्राप्तं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयेत विधिगौरवप्रसं
गात् कर्मान्तरपक्षे तर्हि कल्पनागौरवप्रसंगात् कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्ने

वा॰त्रि॰त्रि॰ वृक्तमैलिवाजिनेन द्रव्यविधिः॥ न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणत्वविरोधात्॥ तत्र वाजिनमलच्छविका
लोकं मृतं तरंगोचरप्रतीतिप्रकृते उभयोरपिवाक्ययोः समस्तमपदत्वेऽनामिक्षा वाजिनयो
२ रस्पष्टे सम्यक्शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाशेषत्वे तत्स्य मनपावरुद्धकर्मनि वाजिनेन नि
विशेष॥ न चैवं स्वेदेवीत्यत्र श्रोतः सामिक्षासंबंधो विश्वेभ्योदेवानां येन वाजिनसं
ग बंधात्वात्संप्यात् बलवानं तेन उभयोरपि पदोत्तरं पेद्वसमनीतितपावकसत्वा
वशेषात्॥ नोरवलु वै स्वदेवीत्युक्ते स्वामिक्षापदानपेक्षामामिक्षामवस्यामः॥ अकल्वा
श्रोतत्वेतयापि वाजिनं स्वद्रविपदं वा तन्नमामिक्षातदेषास्मनीति कुतस्त्यात्तस्ये वधि
नो विश्वानेवानुपलह्यपि॥ पच्यपितिविश्वोदेव शक्तात् वाजिपदं मिलं येनच पादेन
चोदना तेनैव चोदितो देवता तं न शक्तत्तरेणान्यस्याः स्पैकत्वे नक्तपीडि त्यपदयोः कोऽपी
दित्यच तौरेकोऽयं तत्वप्रसक्तं गात॥ तथापि वाजिन्नितीनेः सर्वनामार्थैस्मारणान्संनि
हितस्यच सर्वनामापेक्षातात् विश्वेभ्योदेवानांचनिस्वदेवपदेनसन्निधापनात्तस्य

ऽपुरःसरएवैतेवात्रिपदेनोपस्थाप्यन्तुस्तुत्यर्थोद्विपदेवस्यचतंत्रात्स्यप्रचतदुपलक्षण
पिकात्रिपदेविश्वेदेवोपहितास्तेवदेवतात्मपलक्षयतीतिनशब्दांतराद्देवताभेदः॥ तत्स्वामि
त्वासंबंधोपजीवनेनविश्वेभ्योदेवेभ्योवाजिनमितिधीपमानंनामिहत्याववाध्यतेकिंतुत
यासहसमुच्चीयतइतिनकर्मांतरमपितुवाक्यांभेदइत्यवधप्रक्रमेकंकर्मविधीयतइ
तिप्राप्तउच्यतेस्यादेतदेवंयदिवैश्वदेवीत्येतद्धितत्स्वामित्वेनोच्येततद्धितस्यत्व
स्वेतिसर्वनामार्थेस्मरणात्सन्निहितस्यचविशेषस्यसर्वनामार्थत्वात्तत्रैवतद्धितस्यापि
वृत्तिः नतुविश्वेभ्योदेवेभ्यइतितत्संबंधेनापितत्संबंधिमात्रे॥ नन्वेवंसतितस्माद्वैश्व
देवीशब्दतात्रादेवतामिहितेप्रतीमःकिमितिचामिहायमपेक्षामहेतद्धितांतस्यपदस्या
भिधानापर्युवसानात्प्रतीमः॥ तत्सर्वावसानापचापेक्षामहे॥ अवसितामिधानेहिपदे
समर्थसमर्थविधियमादेधातुमिदंतुसंनिहितविशेषाभिधायित्वात्संनिधिमपेक्षमा
णंसन्निधापकमामिहायपदमपेक्षतेइतिकुतःमामिहायपदानपेक्षमामिहायप्रत्यय

वा.त्रि.त्रि.

४

प्रसंगः॥ कुतोवा तत्रानपेक्षा [illegible] सत्वामपि पदांतरापेक्षायां पदस्य पदांतरापेक्षत्वमभिधानेन तत्र
माणाभूत प्रथमभावि पदार्थवाक्यत्वात् तस्यैवं लौ प[illegible]॥ यत्तु पदे विशेषितार्थाभिधानपदाभिहि
तपदार्थावगमनगम्यं तत्र [illegible] गम्यत इति वाक्यगम्यं तु वेलक्षेचेति तद्युक्तं तत्र स्वपदवगताभिहि
लक्षणगुणाविशेषात् पूर्वकर्मसंयोगेनाग्निनैव व्यवस्थया वैधिकर्मप्रदेशस्याग्निनेत्रि
वस्तुनि निष्पादवगतानपेक्षसाधनभावाभिधानेनाग्निनैव व्येण सह विकल्पस्य
प्रसंगाभावप्राप्स्यति॥ नचाग्नित्वविशिष्टत्वात् नपेक्षत्वं इति वाच्यं पदैकवाक्यं विषयो गिके स्वापे
दतद्रिविग्नेद्रेवशब्दं प्रदेवतं वै [illegible] पदादाभिहिता द्रव्यं प्रत्यपगम्य[illegible]नीमाताम्बग्न
तामुपाले हूयिष्यति॥ प्रकृते हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं चे प्रक्रम[illegible]ते नोपक्ष
ईर्णने॥ [illegible] विधिकल्पना गौरवे [illegible] मभ्युपेतव्ये एव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्ते
नाप्यपेक्षपूर्वके कर्माणि संभवि नो गुणकर्मभेदः॥ एवमिहापि पंचाग्निविद्यायाः [illegible]
विद्याभिन्ना॥ एवं प्रमाणसंबंधे नाधिकभावेन विद्याभेद इति॥ तथाविशेषोपि कर्मभेदे

१धर्म

प्रतिपादकइति॥ तथाहि कारीरीवाक्यात्यथायाना स्वैर्निरोपात् भक्षैभोजनमाचरंतिनाच
रंतत्यन्येतथापि मध्यायाना: केचिदुपाध्यायस्योदकंकुंभमाहरंतिनाहरंत्यन्ये तथास्वमेध
मध्यायाना: केचिद्स्वस्यधामसमानयंति नानयंत्यन्ये केचित्ताचरंत्यन्यमेवधर्मेनच
रंत्यन्येवकर्मालिंगभोजनादिजनित सुखकारस्मा को हेतिनाको हेतिचे तीप्रजाते॥ आ
लोवगस्यतेमिन्त्रानितानितास्त्रशास्त्रस्यानुकमोलंगीति॥ अनुभकृतेकिमायातस्मिन्त्यनयाह
कांचित्तात्रैति॥ अन्येषांशास्त्रविनानामीतिशेषः॥ एवंपुनरुक्तादयोपीति॥ ज्योतिष्टोमेनयजती
त्यादिषु पंचत्वेनाख्यातप्रत्ययागेशब्द: तत्र किमेका कर्म्मभावनाकिंवाद्वैवेति॥ किंताव
त्प्राप्तं धात्वर्थानुबंधभेदेनप्रत्ययतदाधिकरणे भावनाभेदाभिधानात्॥ धात्वर्थस्य च
धात्वनुभेदंत्वरेण भेदानुपपत्ते: ज्योतिष्टोमेनयजतीति प्रथमभाविनावाक्येनविहिताक
र्म्मभा [illegible] विनाविपरिवर्तमानानाउपरितनैर्वाक्यैरनूद्यतेन च प्रयोजनाभावादनु न
वादः प्रमाणान्तिदृष्टाप्रयोजनस्यानुपलब्धकर्म्मभावनाभेदेवानेकापूर्वकल्प
उ

॥वा॰ त्रि॰
५
पो

नामसंगादेकादशीनांतद्व्यापारमेकंकर्म्मेतिप्राप्तं एवंसामत उच्यते परस्परानपेक्षाणांहि समिदा
दिवाक्यानांमितरवीप्सेवप्रायस्याहि एषविगुणपरस्वपयनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानांतेन
लेपमेषांप्रसंजकः क्रमः॥परस्परापेक्षाणामेकवाक्यत्वेहि प्रयोजकः स्यात्तेनक्रमस्या
भावात्॥मासमेवनास्तीतिकस्यकोनुवादः॥कथंतर्हि पदिवचनमात्रस्मौत्सर्गिकाप्रवृत्ति
प्रवर्त्तनाल्लक्षणंविधित्वापवादस्यासमर्थ्यामाभात॥गुणस्त्रवणेहि गुणविशिष्टकर्मवि
धानेविधिःगौरवमिपागुणमात्रविधानलाघवापकर्म्मानुवादापेक्षायांविपरिवृ
त्तेरुपकारेपयारद्धानुहोतामितिद्विविधिपरेवाक्येविपरिवृत्त्यपेक्षापामग्निहोत्रेणजु
होतीतिविहितस्यहोमस्याविपरिवृत्तेमानस्यानुवादः॥नचात्रगुणप्रद्रदः॥समिदादि
पदानांकर्म्मनामधेयानांगुणवचनत्वाभावात्॥कग्रहमातणि विशेषतयावाकिंवच
नविहितानिकिंकर्म्मानुवादेनकस्यगुणविधित्वमितिनाविनिगम्यते॥नचाप्रर्वनाम
ज्योतिरादिवद्विधिनांसंबंधंप्रथममवगतंयतःसर्वत्रदुछिविच्छेदेनविधीयमानंक

र्थपूर्वकात्संज्ञातो व्यवच्छिद्यात् ॥ किंतु प्रथमत एव कर्म्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिद
ह्यस्तद्धस्मात्कर्म्मनामधेयतां प्रतिपद्यमानाः अस्त्वात्स्यानुवादत्वेऽनुवादविधित्वे विधि
धेन तुल्यातेऽत्र एककस्यचिद्दोशतेतस्मात्स्वरसात्सिद्धा मातकर्म्मविधिपरत्वात्कर्म्माण्येयमप्यसौ
सामावनानुबंध्यमतानिमित्तिनो भावनांमिनानीयथातथाशास्त्रांतरविहिताः अपिवि
द्याः शास्त्रांतरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति ॥ अप्रकोऽत्रनस्यैकः पुरुषः सर्ववेदां
तप्रत्ययात्मिकाः सर्वासनामुसंहर्त्तुं प्राप्नोति सर्ववेदांताध्ययनासामर्थ्यादनधीतापीय
संहारेकाध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ अतीशास्त्रं भेदे तदुपासनानां नायं दोषः ॥ स
मानेभेदानुकेषांचिच्छास्त्रविनामेकारस्याभीत्यकपने समाप्तेः केषांचिदन्यत्र तस्मादुपा
सनभेदः ॥ अन्यानापि दर्शनादपि भेदः तथाहि नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति नाचीर्णव्रत
स्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः ॥ कचिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासना
वगम्यते तस्मादुपासनाभेद इति ॥ अत्र सिद्धांतमाह सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्य

विशेषानवच्छेदेन सर्ववेदोक्तप्रत्ययानि सर्ववेदोक्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिंवे
दोक्ते तानि तान्येव भवितुमर्हंतीत्यन्यस्मिन्वेदोक्ते तान्येव वेदांतरेष्वपीत्यर्थः॥ चोदना
द्यविशेषात्॥ आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यंते अत्र चोद्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः
स हि पुरुषस्य व्यापारः तत्र खल्वयं होमादिधात्वर्थो विधिना प्रवर्त्तते तस्य देवतोद्देशेन त्या
गस्यानेकेन नानाधिकस्याविशेषः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरे यथैवमिहापि ज्ञानेष्वे
ष्वलक्षेष्वत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरेष्वपीति॥ एवं फलसंयोगो
ज्योतिष्टोमेषु भवनलक्षणः स एव रूपमपि तदेव। यथा यागस्य यदेकस्यां शाखा
यां द्रव्यदेवतं रूपं तदेव शाखांतरेष्वपीति॥ एवं चोदनस्यापि यदेकत्र प्रमाणं ज्योति
त्वं ज्योतिष्टोमत्वं॥ रूपविषयः तच्छाखांतरेष्वपीति॥ किंचिद्विशेषस्येति॥ युक्तं यदग्नी
षोमीयस्योत्पन्नस्य पश्चादेकादशकपालत्वादिसंबंधेप्यभेद इति॥ यथोत्पन्नस्य सर्व
त्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वग्निष्टुत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवत्

मेदकल्पनाविशेषणत्वमिति विशेषणमभिप्रेत्याशंकते स्त्रक्कारः॥ भेदाभावादिति॥ पटिहा
रःमत्वाद्वपवः नयनम्यामपीत्यर्थः वसापादिकास्वगन्यपोक्तवाजनामनेष्विनामपि दृश्येदेना
नामिव धीयते प्रकृतयोनिरपेक्षातिरेकोप्यनुपपत्तेः ननु विधीयते वैश्वदेव्यां तत्त्वतोयुक्तो
विधीयते इति भवत्वनुभेदः अत्रापवादः देवतानामपि प्रकृतौ ग्निः प्रयते एवमपवादो भवे
तु वाजिनेष्वपि नोपपद्यते विधानेन मात्रेण कोशादेशपालांतरतपापि प्रत्येक संख्याया अ
विधानात्॥ नोत्पत्तिशिष्टत्व संख्याभावः किंतु तन्नेवोत्पत्तिपुरस्तपशिष्टा संख्यावन्न घटते वा
पादिकानग्नीनन्तेषु तेनयेषामुत्पत्तिशिष्टौ प्रत्यभिज्ञानात्॥ अत्र प्रत्यभिज्ञापना नापा
ययनुवाद्यते ननु तन्नैर्विधीयमानस्य चाविभक्तस्य षोडशि ग्रहणत्वा ग्रहणत्वा धिकत्व संभ
वान्नसाध्यांतरे ज्ञाने न भेदः॥ उत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि षोडशि कर्मवाददर्शनेऽपि भवति प्रत्यभिज्ञा
नादर्शिनो मात्रा सुतरां नसंख्या विधिः॥ स्वाध्याय स्वतपोनेन हि समाचारे विधिकारो सर्व
वेदेतानिपमाः॥ पैक्षपर्वलिकं ग्रंथे प्रपादिव्याख्यात्वाद्भा प्रमेवाचरितो ब्रतपकोध्याय-

नर्बैत गंथवोद्धि ता फलं प्रयछति नान्यथा॥ स्वन्येषां तु श्रीदेग्यादीनां केवविप्यां चीर्णेश्वि
केश्रतानां फलं दत्वाप्यवणं गंथपाध्ययनकं वंधाद वगम्य तेतत्कं वंधस्यैवेदथ्रनेनोत्त
नैतदचीर्णवृतोध्यीत इति समाम्नानाद्वगम्यते॥ तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यां
योगेप्येतामिति प्रकृतपरामर्शिना ताध्ययनेसंबध्याविको धायपूर्वविहितैवृविद्योच्यते
इति॥ स्वाहोमाः सप्त सौर्यादयः शतौदनांताः सप्तर्वलिकालांतेएकः स्मिन्नेवाग्नैविलि
केनैकोपेते नत्रेतायां विप्रेकत्वं॥ स्कंपतिवा॥ मयो मयो विप्रेकत्वस्पृवेदिदर्शनात्॥
यत्रापिकसृष्ठेर्बह्मविद्या तौ न साक्षाद्वेदैकत्वमाहता साम पितस्पष्टितानंतद्वि
धानं साप्यन्यौ ब्रात्ने कत्वमेवेतपासस्वगत्सप्रापेलिखितं तथा मवेदयमगन्यइति बुद्धीति ज्ञाप
यत्र कांठकादिस्मार्त्तपरिपाठ नाम्नेदइतितंयुक्तं॥ एतानि पि रुवे यं समारव्याः क नी
ठादिप्रवचनपोगाच्चाखाः शाखातंतन्नाधास्तत्नानेतत्स्तेता॥ कठादिभिः प्रोक्ताः॥ न
चकठाधनुष्ठानमात्र प्रमितकाछानमेतो विशिष्यते॥ नच कठप्रोक्तानि मित्तत्वा

ते एवं अंधे प्रवर्त्तते तपोगाहु कंधे निल्लं हृणए योपासनानापुप्रवर्त्तते संगर्भवेला सुपात्र
नाभि ध्यान मध्या सो शा कं कल्पाषितुं ॥ न च तदूर्ध्व भेदे ज्ञान भेद प्रयोजनं को मास
ध्यपास्व मासा सभेदा त ॥ ज्ञानानामेक शास्त्रागता नामैकं ॥ कनादि प्रकथप्रव
च नं निमित्ताश्रैता: समारभ्या: कठादिम्ब: प्राकृता स्त्रानीति त निबंध नो ज्ञान भे
द्दौ दे नासीद्दि तौ नो चाक्ती तिदुर्घट माप्येत तस्मा त्समस्ता रव्याता भेद:। आम्नासो
पि नात्र भेदक: पुत्रके पदे क शास्त्रागतो यत तत्र भ्यास: सन्ति दाहीनां भेदक इति
त स्मा हि विधिप्त मौ त्कर्षिक महता तत्रापन मप्रवर्त्तत वर्त्तनं च कुप्येयातो ॥ शा
खांतरे लक्ष्येत पुरुष भेदादेकत्वेपि नो त्कर्षि कादि धिष्ठ्या को प्रवृत्ति ॥ अप्रकिर
पिन भेद हेतु: ॥ स्वा ध्याये ध्येत व्य इति हि स्वशाखा याम ध्यापत नियमनात
स्व स्वशाखा वांतरे पान पाननो पम्न त्यादु चो प्यो धिगमो प स हरिष्यति ॥ समा
ति श्रेकमित्र पितत्सं बंधि ति समासे तस्या व्यपदिश्यते ॥ यथा ध्वर्युर्वेदकर्मोक्ति

वाव·त्रि·त्रि· ज्योतिष्टोमस्य समासेऽपि व्यपदिश्यते ज्योतिष्टोमः स मा भूदिति। तस्मात्सामान्येऽपि
८ न साधनमुपासनानामेदस्यं तदेवं समस्तिबाधके चोदनाप्याद्येवा स्वर्गकेदेत
श्रूयमाणिक मौगिकानि तान्येव वृत्तिस्तिद्धेः॥ किंचिद्धिमे बमाशेभ्यपूर्वं तत्र प्रसक्ता
प्रीतः॥ वक्ष्यमाणा धीमत्सु धर्मधर्मः समासं स्यात् स्वतन्त्रकृतानितांप्रयोक्तुं नप्रदर्शना
यं स्तत्रे॥ उपसंहरति रोगी भेदादुपदिश्यते वर समानेन॥ आभेद साक्षात्कृते। भवतु
नाम विषयाख्यात्प्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि विषयाख्यातरो कानां तदंगोत राणि न प्रख्यात
रो को तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति॥ तस्यैकस्यक मेणा यावन्मात्रमंगजात
मेकस्य प्रख्यापो विहितं तावन्मात्रे मैव प्रकारस्ति डेरधिकानये हाणत॥ अपेक्ष
णे चाधिकमपितत्र विधीयते न विहिते तस्माद्यपाने भेत्तिकं मसकलांगव
द्विहितमपि [illegible] कौप्यावच्छक्यमंगमनुष्ठातुं तावन्मात्रजन्य नोपकारेणाप
कृतं भवत्येवमिहाप्यंगांतराविधानादेवमप्रविष्यतीति॥ एवं प्राप्त उच्यते॥

सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीये न्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते॥ नहि तदेव कर्मान्तरं तदुप
म्पेद्यते नापेक्षते वेति युज्यते॥ नैमित्तिके तु निमित्तान्तरोपाधेरवश्यकर्तव्यं॥ सर्वार्थं क्रोप्य
संहि रस्य स्वरूपतं न त्वायुर्ध्वं सर्वाद्युपकारावच्छेदः कल्पते प्राक् तोपकारपिंडे चोदकप्राप्तेऽप्या
ऽस्यागविधानात् गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः स्यादिति तु शास्त्रान्तरे कल्पिते प्रयोगविधा
नेनानि विधत्ते नेतराणि परिसंख्येयानि न च तदुपकारपिंडे चोदकप्राप्ते कामसामान्यतन्त्रता
नविधाने तस्मान्नालेन कर्मणो सर्वांगसंगमस्यौपसर्गिकोऽस्तीति बल्वत् बाधके ना
पवदितं युक्तमिति॥ अन्यथा त्वमावादीति वैगुणविशेषणात्॥ अपां द्विशब्दः प्रजापत्याः
देवा अस्माद्यर्थाः अत तः कनीयसा एव देवा ज्यायसा अस्याः स्पृशाः शास्त्रजन्मपासाति
उक्तां संपन्ना देवाः ते हि दीव्यन्त इति देवाः॥ शास्त्रप्रकाशपरिकल्पितमतयः॥ तामसत्वच्चि
न्त्यानामभ्यनुरागः॥ अस्तु भिः साम्मेसिद्धिपरनिगृहीते जनमुग्धेपुविषयेषु रमन्त इत्यसु
राः॥ अत एव तेभ्यो पञ्चपत्तोऽमी तत्वाद्यानवन्तः॥ कनीयसा एव देवाः॥ ज्ञानन

बा॰त्रि॰त्रि॰

८

पूर्वकल्पात्॥ तत्स्वज्ञानस्य तत्स्वरूपाणां स्वरूपप्रापकेऽस्मिन्विकल्पस्तु द्वैतं नामस्तद्वत्स्वरूपे भवः
कदाचित्॥ कदाचित्तन्मस्तद्वत्स्वरूपं वं अपि भवत्स्वमविकल्पादितः सर्वंपरस्वरूपं तेह देवा उ
क्तः हतास्वरूपमद्वं उद्दीपितान्तपामग्नस्तुरन्तपामाक्षिप्त्वा गोपिवासिके पत्रेउर्पी पलस्वरूप
सामप्रकृतपलक्षितेन्नो ज्ञात्रेणकर्मणि लोपितेहोपितेनमूचुरित्यादिना संदेहमेलवान्स्वरूप
वदतः शेत्रमनसामासुरपाप्मविद्धितपाविंदित्वा॥ अपहे मम्मास्तन्मामास्स्वेभवमास्त
स्मस्वं तविलक्ष्यं मुख्यं प्राणं प्राणामिमानवती देवतामुचुस्त्वं नउद्गायेति॥ तथे
तभ्यस्तगम्यते भ्यएष प्राण उद्गीथ इगापत्॥ तेसुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रानोत्स
त्यन्त्वेष्यंतीति॥ तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्नेसुराः यथाऽश्मानमृत्वा
मा प्रमद्भूतत्लोष्टो वाविध्वंसेत एवंविध्वंसमानानि विष्वंचोऽसुरा विनेशुः॥ ततो देवानामभिप्राह
वत्तस्माने पकरप्रति॥ तथाऽद्यं देवेभ्यो पोतद्रुक्त्वमित्याह तथाद्वेभ्यो पीति॥ विवपंद
र्शयित्वा विमरातीति तत्र संशयः इति॥ पूर्वपक्षंगमनाविपयोके त्वमिति॥ पूर्वपक्षमा

प्रतिनन्नुनयुक्तमिति ॥ एकत्रो ऊकारात्वेनेभ्यातेषामेण: । एकवोकारानत्वेनकिंयात्कत्रोस्वसु
रोमेदइत्यर्थः ॥ कस्मात्थत्तेनैषदेवइति ॥ बहुतरकेऽषप्रत्यमितानादप्रत्यभिज्ञापमानेन्द्रिं
चिह्नहेतुणपानेतत्वं ॥ नकेवलंप्रत्यक्षांतरेणकस्मात्प्रत्यभिज्ञालक्षणात्प्रत्यक्षातन्नवृत्तत्रवि
पामेदइत्याहवातस्तेनयकेपिचेति ॥ बहुतरकेऽषप्रत्यभिज्ञानानुग्रहात्प्रत्यभि
लजत्वेकोपि उकारपावधनेनउकारपएवलक्षलीयइति पूर्वपक्षः ॥ नवात्मकरणमेद
त्पत्तेवर्णपत्त्वादिवत् ॥ बहुतरप्रत्यभिज्ञानेपिउपकमेदान्नेदसुतोधेनचोपसंहा
रवर्णानादेकपिकन्वाकोतत्पेपवचाऊकारयस्यउन: उ न: संकीर्तनात् ॥ लक्षणया
श्चवर्णादेनेपवदातेकत्वेपेवप्रमाणमावाद्विधामेदइतिहक्ष्यता ॥ ऊँकारस्याप्र
स्वतंत्रमेनप्रकरणत्वादिगुत्रीपव्याख्यानमोंकारस्य ॥ तपाहिभ्रतप्रापिकोपधि
उकारपवाकूकः कस्मामोपूर्वस्यपूर्वस्यो नारमुनंदस्यतप्रसारतयोकेतेपांमर्वेपां
रसतमऊँकारउकः ॥ पुरो गये ॥ ननुविकद्दितयमेदइति ॥ एकत्रोऊकारानाना

पा॰ त्रि॰ त्रि॰ वुपास्थितेन विवक्षितौ तावेकत्रैतदेवमवकाश इति॥ यथा सम्भवप्रकाश इति॥ एवं
१॰ हि स्थपतौ हि कार्ये नेष्टया पाथिकृदग्न्यैः पतितवृत्पत्यस्यात्वं यस्य हविर्निरुप्तं
दर्शाय चंद्रमा अभ्युदेति सत्रे धा तंडुलान्विभजेत ये मध्यमाः स्युः तानग्नये दा
त्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत ये स्थविष्ठाः तानिंद्राय प्रदात्रे दध्यंश्चरुं ये क्षो
दुष्टे॰ दिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति॥ तत्र संदेहः किं कालपराईया जो
तरस्मिं दर्शोपत्त ड तते ष्वेव कर्म सम्प्रवृत्ते पुरोडाश पात्रे निर्मिते देवतापनयः इति॥ दधनि
एवं तावदत्र विषयः॥ अमावास्यायामेव दर्शीक्रमोर्थ वेदिक्रियायां प्रणयनं क्रि
या॥ व्रतादिकस्य यजमानसंस्कारोदश्चपूर्वस्य दोहः प्रतिपदि चंद्रदर्शी कर्मसमवस्थिति
त्पनु ष्ठानक्रमः तात्विकः। यस्य वुपजमानस्यकुतश्चित् अमनिवेनाचन्द्रदर्श
नेवामावास्या डोप्रवृत्तप्रयोजनस्य चंद्रमा अभ्युदीयेत तत्रेदं अपेतयस्य ह
विर्निरुप्तमिति॥ तेन यजमानेनाभ्युदिते नामावास्यायामेव निर्मितानि पात्राणि कार्येष

रित्समाप्य पुनराज्यद्रव्यं देवं वेद्धृत्य तत्रस्थादि कर्मकृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्त्तयितव्यः ॥ तत्रो
भयत्रपि किं नैमित्तिकमिष्टिकर्मांतरं स्विदाहोस्वित्तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदे
वतापनयेन देवतांतरविधिपर इति तत्र हविर्विभागमात्रश्रवणान्नक्तवि
धानसामर्थ्याच्च कर्मांतरं ॥ यदिहि पूर्वदेवतापोहेन वीहीन्विभजेत तदा अपेत
तत्स्तान्येव हवींषि देवतांतरेण पूज्यमानानि नैककर्मांतरं गमयेयुर्नहि तत् किंतु न
प्रकृतमेव कर्मेतत् स्यात् विधाने पनीतपूर्वदेवताकं देवतांतरयुक्तं स्यात् ॥ अत्रोच्य
ति ते स्वाधातं ... विभजेदिह विपरीतं मध्यमादिकमेण विभागमात्र ... दन
नीताहविषि पूर्वदेवताया ॥ पूर्वदेवताया ... हविषि देवतांतरं ... शब्दा
श्रुतपरित्यागेन कर्मांतरमेव गम्यते ॥ अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दध्ना
... दिदेवतासंबंधस्य विधातव्यः ॥ चक
त्वं चात्र विहितं ... इति तदपि विधातव्यं तथा च प्राप्ते कर्मणि ... नेकग

ण विधानात्वात्कर्मणि प्रेतकर्मांतरेत्व पूर्वं शास्त्रमेकेनैवयमत्रैनेकगुणविशिष्टं वि
धानुमिति कर्मांतरमेव विधीयते॥ दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति प्राप्तमुच्य
ते न कर्मांतरं॥ पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतांतरविधाना
त्॥ चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः॥ मैवं देवदेवं यदि नैयाते उत्ताने विमर्जे दिति तदु
लोनान्त्रेधा विभाग विधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यांतरमाहेतदुत्ता
नेत्रेधा त्वमनाधाविमजेदिति ताबद्धिपन्नं॥ तत्र च वाक्यांतरालोचनेन पूर्व
वी देवतामपक्रतिगम्यते॥ तदुत्तानिति त्वविवक्षितं हविः॥ मयत्व वक्त्रपा
त्रे पे मध्यमाइत्यादिनि वाक्यान्तरपनीते पूर्वदेवतासंबंधे हविषत्वास्मि
न्नेव कर्मणि एषप्रवृत्तदेवतांतरसंबंधविधानमुपक्रुवंति॥ तथा च द्रव्यमरवेन
पकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानेन देवतांतरसंबंधोपि न कर्मांतरकल्पनामवि
तुमर्हतीति तस्मात्समानेपि निमित्तेकाप्यधिकारेति साध्यकार्मिध्यपंता

नैवेडनः कर्म्माण्यनुष्ठेयानि॥ न च दध्यानि चैकस्मात्स्मार्यकोर्विधानेतयोरप्ययं प्र
सत्वात् प्रकृतेहि कर्म्माणि तेड्,लयेषण्य प्रयन्ते पुरोडाशपाकाद्दधिपयसी च
प्रासक्तानि॥ तत्राम्पुटपानिमित्ते दधिपुरोडाशानां प्रयोगे पुरोडाशानां चतुर्,लानां विभज्यो
तिवाक्येन पूर्वं देवतापनयनं कृत्वा लोपे मध्वाज्यादिसिक्ताकांतरे दैवतं
तरसंबंधः कृतः॥ न च प्रसक्तदधिपयः संयुक्तैरसेयानांड्,लैः पुरोडाशप्रति
पासंभवतीति पुरोडाशानिवृत्तौ तद्रूपस्वरूपपयनस्याविधिनिवृत्तिरनिवृत्तौ न तु
पाकेप्रवादाभावात्तथा चापि समाकेवचैकस्मात्स्मार्यपीवनं पौते इति न प्राप्ते
कर्म्मणि नैकविधिविधाने सप्पिनुतस्यैव कर्म्मणोने निति के देवतापनय
प्रयोगविशेषस्थापवे भवतु महेवा नेकवाक्यकल्पनाप्रकृतादिकारुवत्
नपुलाद्यस्माविनाप्पत्वाद्विति तस्मात्तदेवेदं कर्म नन्तु कर्म्मांतरमिति सिद्धं
पशुकामवाक्येत्वपूर्वकर्म्मविधिरस्मद्भ्वाक्यमाकांप्यैपिपः पशुकामः

बा॰ त्रि॰ त्रि स्यात्स्तो॰ मावा स्वान्निष्ठुवे त्साल पाकुर्याये स्पविद्यास्मा नग्तमे स्वनिमतेष्ठाक
१२ पालंनिर्वपेत्॥ येमध्यमसाक्तान्नि घमेवे क्षिपिविष्णुपसृतेबुकं पेद्दोदि ष्ठा म्नानिं
ष्ठा पप्रदात्रे दधं स्मकृ क्षिति॥ अत्र आहि अमावा स्मानिष्ठुति सन्मा हे पागे पशुकामे
हि विधानेने नाव्र पूर्व स्पष्टम्ले॰ ननु वृत्तेर्भा गान रावि धिरिति पुष्टः॥ प
देवत्री पन्नात्रिवत॥ यथो क्रीया पास्यनासमे प्यादिव्यगन्ताहिरण्य मस्क
त्वादि गुणविशिष्टो क्रीयेः पासनतः परदेवरी पक्वगुणविशिष्टो क्रीयो पास
नादिलीतद्वदिदमपीति॥ परस्मात्परे वरां बन्दीपानि विष्णु रो बन्दी पान्तु बे
क्षेत्रः परमात्मरूपसंपन्नः॥ अत एवाने नेतः परमात्मदृष्टिमुपास्ये भावयितु
मा क्रोशो लिवै मनोरूपा पानित्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिष्टवानिति॥ कंदस्यातस्म
तद्गुणेन मन्त्रितु तदपि॥ स्फुटतरं मे त्वे बगमे मे नं तै के लं ना मे दे सा धन मति
प्रसंगात॥ अपि च स्फुटत्व दोषाले बने पामे दृप्र त्या पोतरंग स्थाने पेदत्रौसं

ऽनेकत्वं तु स्मृतिवाक्ये तत्पावहि रंगं चपेकषेपतपासापेदं च॥ तस्माद् बुद्धेः लेनामे रसाधना
पालेति॥ व्याप्तेर्यस्मिन्तं सं॥ ब्यासो नामेति॥ योऽग्नी बुद्धि रव्यासेः॥ यथा माणवके
निवत्ताण्यमेवमा एवं च बुद्धिव्यपदेशा तौ सिंह बुद्धिव्यपदेशावृत्तिः सिंहो माणवक
इति॥ एवं श्रुति मायो वासुदेव बुद्धिः नाग्निवज्ञ लिङ्गपरः॥ तथ्यासि त्वं द्रष्टेरुज्ञस्य
बुद्धिव्यपदेशाविति॥ रूपवादेक तत्त्वविशेषणानि चोक्तानि॥ ऐकाग्र्यं पि च शब्द
यस्योगोदृश्य ते यथा वेम्न दे व्याप्ति तो॥ विज्ञानमानं व्याख्यायोंच पर्याकाल्प
मपि सत्त स्योऽपयथा सिन्धुरः करोपि कः को किलः इति विम स्पानध्य वकाय ल
द्दृष्ट्वा हं गलति॥ तत्रात्वत मैणानि कृतमाहरु दस्त्यातो॥ व्याप्तेस्व॥ प्रत्यन्तु वा
प्रत्यक्त स्मृति चैव समासे चोंकारः सर्ववेदव्याप्तीति किं गतो यतोंकारस्तत्त दा ह्या
दि गुणविशिष्ट स्तथैव तस्मै कामा प्याद्य कलायोपास्य ते नाधिक्रियते इत्य पेक्षा
यामुक्तोपपदे नविशेष्यते इति॥ उक्तोपपदेनोंकारा पावमय घटित माम भगकेमे

१८

वा॰ त्रि॰

१२

इमि धाधिनाकमुत्तयस्यावमवभावानुपपनेस्तत्संवेधवपदं ओंकारेत्वक्षते न पुन
रोंकारेणलवपविनउ ईदयस्सल्लक्षणं ॥ ओंकारस्येवोपरिष्टात्तेतेऽ ऊणंविशिष्टस्मात
तत्फलं विशिष्टस्यनोप व्यारव्यास्यमानत्वात् ॥ श्रव्यसमुदायरूढेऽवयवेलक्षणं
पापयान्त्रामोदस्थः पटोदग्धइति तदेकदेशदाहे ॥ आप्याकेतुलक्षणा ॥ फलकस्य
नो चं ॥ तपायात्यादि गुणकप्रणवोपासनादिदेवतोपासनंतप्रणवस्यान्त
नाचात्रायापुराकतेष्विवकल्पस्यपतेतस्मान्नत्कल्पनीयउईदयस्तंबंधिप्रणवोपा
सनाधिकारपदेतुवाक्यपदार्थेनार्थे दोषः ॥ अपिच गेणापावनेलूदात्तावृत्तिवत्ता
पकीलाघवात्तल्लक्षणं पंहिलदाली पपरत्वेपदस्य तस्येवेवाक्यार्थेऽन्तर्भावात ॥
पध्य गंगायांघोषइतिलक्षणायां स्यातीरस्यवाक्यार्थेऽन्तर्भावोधिकरणत्वपागौ
कोहीकइत्यत्रतुगोकंबंधितिष्ठन्मतेउरीबाददल्लक्षणापानततपरत्वेगोपादस्यापि
तैनकत्वाद्धवेहितत्ऽलपुत्लबालीकपरत्वमितिगोपापादवत्तेगौरवात्तद्दुईल्लत्वेतादि

मगेपुरी पादि

चैतन्यशिवात्मिकमं
गर्भीदवपतन

द्रष्टुर्नीलतायामपि न्विति॥ मैवम्। विहन्ति लं देहं च सर्व वत्वात् लं देहं च कामस्यापि द्विवेस्व
देवीपदमासिहायां प्रवर्तितेन तथा प्यर्थभेदः स्फुटतरः आसिहायां देहिस्वरूपे भासि
तायां वर्तते वैश्वदेवीपदं तु तस्या एव विभेदे च विशिष्टता। एवं विज्ञानानन्दयोरपि
स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि च समत्वे कार्य्य न च व्याख्यानमुभयोरपि
सिद्धये पाचकाद्विनार्थत्वे चरमे प्रमाते सोऽहितार्थे॥ सर्वासिद्ध्यन्तस्य सै॥ एवं च सत्स
र्वात्मैहितमैकारमेदप्रमात्वं शिवात्र साक्षात् बद्धोपस्थापितस्य च सन्निधानात् सा
क्षात्कारगतस्य चानुकूलतया सन्निधानात् सार्वात्म्यं कोऽपि तत्किमाल संवाददवाक्ये मा
लं स्वयं शिवं कृत्वा द्विमिन्नु लोक पारस्यत्वमपि तु नेष्टु भेदस्य मात्रैरपि तु पूर्वैः प्रलः
ते सिद्धं तु संतं सन्निहितप्रकाशमपि तेऽहंकारः॥ ननु शाक्तोपायात्मात्रं सन्निहितं किं
तु प्रबुद्धाभिहितापि॥ नात्तरी प्रकृतया मा सं तदपि हि तु द्वैतान्निहितं सान्निहितमेव॥ म
यथा प्रस्वप्रलं मपी जुहूर्भवतीत्यभिचरितत्तु मंत्रे धयाजुहोत्प्रस्थापितः

का.त्रि.
१८

भेदेषां तरोत्कैर्न संकीर्यरन् तस्मात् रेवा संयमनत्वादपोषिणतत्कामादिभिः संकीर्यरन्॥ नहि मलत्ते ८

केवलस्याद्रुपास्यकालप्रसमिशानाहेद्व्याभिचारितः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि
तुल्यो सन्निधानात संबन्धिप्रकारसंनिवेशकारेणप्रकारसंस्रोपलक्षितं॥ केवलीतकि
ओसम्रान्तेनतावदेवंकारेणशकारेपरा स्तंतथाप्यमुपेत्यादिन्नमद्रत्याप्राय
वतोभाष्यकृता कौ॥ तथापितस्मिन्नेवाविद्या नेकात्मनेनयिसोसिएगते नेति॥
आत्मातिरिति॥ केवलस्य हानिरितरसहितस्य चोत्क्रान्तस्य केवलमानने तथैः
गतिरहितमन्यत॥ आनंदरूपः प्रधानस्य॥ गुणवद्रूपानामविधानस्य
वास्तवगुणत्वानाहि वेकल्पमिदमप्विकरणं॥ यथैकस्यैव ब्रह्मणः सेव्य
मत्वादरूपः सत्त्वकामादरूपस्वगुणानसंकीर्यन्ते एवमानंदविज्ञानेनापेविम
लनित्यत्वादिभिर्गुणैः धर्मिरूपत्वेकाश्रित्वेपइतिपूर्वपक्षः॥ कृदंत
स्तुवास्तवविभेदेयथाव्रसुधर्मेतथाअनुष्ठेयतयानाव्यवस्थाव्यवस्थे
तिष्ठते॥ वस्तुधर्मोहि यावद्वस्तुव्यवतिष्ठते नासावेकत्रोकोन्यत्र

मो कोना नामित्रिशं सं वक्तुं ॥ विधेयमनुपक्रम्य प्रतिपत्ते त्र: ॥ उक्रमपत्तत्र पत्र पा
वकुत्य किरिरि षष्ठ्रसरि चोदितः स्तताव लेवावर्तिषृते नाविहित मपि पुलंगो चरी
कर्तुं महति तस्य विधितत्रेत्वात् ॥ विधेयस्याव्यवस्थानात् ॥ तस्मादाने दर्विदानान्यो मू
लितत्वान्न तपो नामत्र वृत्त क्रमते न जते नानुक्रमापित्वमंते ॥ संपद्याद्यस्यो पास
ना प्रपत्त विधिविषयापपादिप्यवतिष्ठते न तु पपाव स्थितिसिद्धं प्रियादि रसत्वादीनां क
पास्यत्व मारोप्य न्यायो दर्शितः तस्य तु विषयः संपद्यमादिरूपः ॥ मोदमानं मोदः प्र
मोदः प्रकृष्टो मोदः तावि मो परस्परापेक्षावुपचर्यापि च यो ॥ आत्मायतनामप्रयोजनाना
वात ॥ इदं प्रयोजनम्: परा सर्पा इति किमत्र सर्वकामेष्वपीदीनां परत्वं प्रतिपाद्यिषतं आ
हो स्वित पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वं प्रतिपादनेनत्र प्रत्येक मर्यादि पर
त्व प्रतिपादन आत्र: क्रमप्रमाण तत्र तत्परत्वे वसंभवति न तावदिति क्रोमेण कर्वेषामे
व परत्वाभ्यवसानेन्यायं ॥ न च प्रयोजनाभावादसंभवः सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभि

१५
वा·त्रि·त्रि·

ध्यानस्याध्यानप्रयोजनत्वान्नत्र ध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वमस्त्येतेः तथा हि स्मृतिः॥ दश
मन्वंतराणीह तिष्ठंतींद्रियचिंतकाः॥ भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः॥ पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः॥ पु
रुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति॥ प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वा
त्स्यैकमन्वीहीनापरतपस्तोपेवानिवाक्यानीति शास्त उच्यते॥ इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्ये
षतावन्मात्रदर्शीवगम्यतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः तदुक्तं ते॥ तत्र
अपत्वतत्त्वपस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वे दृश्यते न त्वतत्त्वपरत्वमन्वेषां दृष्टे च विशेषः
परमपदज्ञानस्यानिरतिशयलोकनिषेधसंसारकारणाविद्योपशमकत्वाज्ञानोद्देश्यस्य विष
यीसोपशमलक्षणत्वेन तत्रैतत्सर्वनाद्ध्याधिपरत्वमस्याप्यस्तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनं
न च दृष्टं संभवति॥ अस्पष्टकल्पनान्वाध्याने च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवेत्तु च
वांतरपुरुषार्थपित्तोविता॥ तस्माद्दृष्टप्रयोजनवत्त्वात्स्वरूपपरतप्रतिपादनार्थोप

नादमे दृतिगम्यते ॥ किंचादृनादपपमेवास्यपिइत्यात ॥ अपि च परमति षेधे मेति गन न्वत्रा ध्यान
विधिर्नोक्तित ताम मुच्यते आ ध्यानाय त्सनत्वात् ॥ ध्यानायेति ॥ आकाश दृश्यामनन
धि गतापि प्रतिपादनस्वभावत्वात् मात्मनो विशेषतस्याागमस्य उपसर्द्धो व्यस्य
तामनः स्वयं अतो वदुरधिगमत्वोव धारणात ॥ वस्तुन अदुरधिगमत्वात गर्भ
दोनो न स्यगमताज्ञसरत्व में भो फोदिइर त्वामे ध्यान ससे त्वर्थः ॥ अतेनाय प्रातिशाप
इनाशापातिशयः न ज्ञात्यर्यतेति पावत ॥ किं नस्मात्तंतरपेद्विताभेथानादपे नमेव
मर्यादिपरत्वे गुस्वरूपे ॥ वि वदिते नापेद्वितम्भाति माचषदूत्वाह सोध्वनः पार
मामोतीति ॥ आमनगहीनिरितरवदुननार ॥ आनिस्यतो हिं लोकस्टपि परमेश्व
राधिष्ठिता परमेश्वर हिरण्यगर्भ कर्ता को पलब्धासे पासिह महीमे तसर्गो मन
भिधाय माप्रनिर्वी लौकस्टपिरपलभ्यमानाते तरेश्वर कीर्तिर्प्रागत्वाज्ञेनात्मै
कत्वावधारणं ॥ चेदेति चावाते तरेश्वरसंवेधित पागमप्रतिपारमेश्वर सामग्री स्यम

श्रीशि॰ त्रि॰
१६

तामसतां कोशादित्वात्स्वतन्त्रपरीत्यात्।। अन्नतिहितस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाऽस्यतन
क्रियमेदत्वं।। अपि चैतन्नित्योऽतरेयके प्रवेशिम्न्यकरणप्रजापतिनिरूहे केवलोकस्य
प्रिकस्मात् तदनुसारेण्यैतदेव विज्ञायते।। अपि च तांभोगमानपदित्वात्परस्य व्याप
कारः कृत्स्नकोविशेषवक्तव्यपरमात्मस्त्रप्रसिद्धः। ततोऽप्यवान्तरे स्वर एव विज्ञायते
आत्मशब्दप्रयोगश्च आपि दृष्टस्तस्मादपरमात्मकल्पापोपपत्तिरा मउच्यते परमा
त्मनोऽन्यहेतिरिह मप्येतरेषु स्वप्नाद्युपक्रमेषु एतस्मादात्मनेऽशांशः स्वकारूत्मा
दिपुनस्माद्गोरान्कारेइ ईदतेतीदाण्डवेकस्य पृत्वस्यवयान्।। आत्मैवेत्सवधारण
चेतदमिक्रहितेनमुरव्यतावत्सगोमाकेवलत्वमात्मपदवेस्यपृत्वस्यवण्ड एव परमे
श्वरस्यात्र भवतः। तदसत्त्या मनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्या तुमुचितं नेच महाभूतस्य
पूनामधाने नलोके स्वष्टाभिधानमनुपपत्तिर्वीजं।। आकाशादिविकारापावस्तुतो
वलत्वः सृष्टेपपाद्यचितेजः सर्वेषसृष्टाभिधाने न विरुध्यते। तस्मादात्मन

नाशात्‌ विषयेऽप्रसक्तपतेनचा नज्ञनता निकल्पोऽन्यतः प्रामाण्येनसत्त्वावकोभवेन्नचात्र मन
मन्नतोऽप्रामाण्ये न विषये प्रसक्तस्तूयेतेत्याह स्वच्ये चानन्नतानिके नतस्य सैषेति।। नापि नैक
स्य कस्मृत एव कार्पि तैव सत्ववितितस्य बलवत्त्वमसाव प्रसादत्तान्यथाति वे सर्ति क
नैकार्यता वे व तस्यते।। स्वकल्पेनु कर्मीत रेवविधीपमाने नापंदे वइत्याह न चैवम
तेवके स्याचमनस्यैति।। अपि चाहाय्य चोदना माह च यदि हि चोदनैव व्यापमानचा
मनचोदनेत्याह अपि च यदि दंकि चोदिते।। तथा हि स्वर्गादि मानीदस्या नो नासानुमम व्यला
नधृष्टिश्रा पते।। एवं मिति हापि गर्भपापरिधानानं भवानां तत् दृष्टि देवचोपत इति अन
दृष्टि विधि माह चयोऽस्यते।। नापादलेन पथ्यापि दृष्टाव्यवहारयोग्यत्वस्य तथापि
पि। सौ दृस्य नोनरी प कतापीमात्वाञ्छेदनानि पमात्मे पलव्ये वे अव्यवहार स्यापू
ह वर्ग्मीयः कार्यपिच प्रोप्यतामा चेष्टाप्रिविपोवः द्विरञ्छ्दोगानो वा जैमनेर्षिनोचैस्मा च
नेमीय प्याचा मती तिवर्तमानापदे स्वत्र पत्रापि विधिविभक्ति स्तत्रापि जातिलपवाग्य

१४ गुरुत्वाधितेर्बुद्धिविषयत्वमविवक्षितं तस्मान्न्यूनत इति तु मामापर्यवाल्लघ्वोपजतीत्यादिवद्विधिरेवैत्या
बो॰त्रि॰त्रि॰ हत्यपि वा चामृताति शेष मति केहितार्थे ॥ ममान एवं चाने दत ॥ ३ ताभ्यां कार्थिकर
ण न्यायेन पर्वतः पृष्ट ॥ ८ पो विधि विधयोरेक शास्त्रयत्त पोरङ्गत्वेनान्यविशेषतयाक ण
स्पकोनुवाद इति विनिस्व भावाद्वातत्तापना प्रवर्त्तनप्रवर्त्तनानुपस्तन विधित
स्य स्वरूपविद्वत्तम पत्रोपासना भेदः ॥ न चगुणैन तर विधानापेक्षानुवाद उम
त्रापि गुणैन तर विधानोपलक्षे विनिगमनाहेत्वभावात्स्माल्गुणाननिधान प्रसंगा
त् ॥ तस्माल्लघ्वोपजती त्यादि वदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्त उच्यते ॥ न रेकमन्त्रे गं
केवेन स प्रत्यभिज्ञाना र ॥ न चागत्यमानाविशेषवतापत्रभावो गुणमस्य कर्मणो
धीयते तेन तस्य मध्यानस्यविधिनितरनुत इत्यनुवादे न क्षतिप्रगुणविधिः प्रया
पते ७ त्रे चामरपुनाकोहानित्कोम्मीपस्तोनो कपाली क थानु प्रकाशित कर्मासिक पद
तिश्च पः तत्राविन जोतिगम्यते नेनुकतिपय नको जिपत्तिभाजितरमात्येत

नि स्याप्यते॥ हीनार्थोपक्रमानुरोधेन तूपसंहारवर्णनान्न पुनः संदिग्धार्थे तोपक्रमेणोपसंहारे
वर्णनीयः॥ अपिच संप्रत्तौ फलोकस्यार्थं॥ न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञाने सं
भवः न खलु धाराग्रहे ज्ञाते शिरःपादस्य तद्विशेषा ज्ञाता भवंति तदेवमवस्थावरणा
दि सर्वमनात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति प्रादेशपवादस्य... मार्थत्वमेवेति
सिद्धं॥ अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धांते तु ब्रह्म... भाव नेति॥
कोप्याख्यानादस्य पूर्वं॥ विकल्पमाह छंदोगा वाजसनेयिनश्चेति अन्नं प्राणं
मनः प्राणः प्राण मनसन्नेकुर्वते॥ अनेन तानि तदनंतरमेतद्विमन
नेतथान पर्यंतमिति चिंतनमुक्तं॥ संशयमाह तत्किमिति॥ स्वरूपमात्रेण प्रा
तरुभयविधानपदं गृहीत्वा मध्यमं पदं मा लेवते पदे॥ अपवा च मनमेवेति वाप
॥ पष्ठेवमनगता संकोचेन स्वकिं प्रयोजनमित्यत आह तस्पेत्र तु स्तुत्यर्थमि
ति॥ अपमाशसंधिः॥ पपपिस्मांते मापत्वापि माच मनविधान मकितपमि

१८
।वी॰वि॰त्रि॰

प्रागोपात्तनप्रकारसो विधानानुदं गत्वेनामातिक्रितिविधानमर्थं व्रवति ॥ अन्नतवद
नप्रगतिषेधर्इवस्मार्त्तेज्यो तिष्टोमप्रकरणस्समाम्नातो नानतेवदेदितिनिषेधोज्यो
तिष्टोमांगतयापि वाति ॥ निलतमाह एवं प्राप्त इति ॥ चोदयति नत्विति ॥ श्रौतेति
परिहरति नेति ॥ तुल्यार्थयोर्मूलेमल्लिमा को नानुल्यापि योरि त्यर्थः ॥ ग्रह ग्रामिमा
परस्य परवेपर्दवी जेनिराकरोति ॥ नवेयं श्रुतिरिति ॥ श्रुत्यर्थयुक्तत्वार्थयो रन्नत
वदनेति षेधयोः पुरुषमर्थेन रुमंहदहेतुस्मार्त्तेमा च मंत्रेस्तकलंकं सोगतयापि वहि
तेमागोपासनांग मपीतिव्याप्र केनस्मार्त्तेनाचमनविधिना पुनर्गतः त्वादर्थं के
नवस्मोर्त्तस्यानेन पोन रु संगतस्य व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादि
ति ॥ मध्यमं पक्षमपात्तयपमपक्षमपाकरोति अन्नत एव च नो भयविधानं ॥
पुरुषांतरमाह उभयविधाने चेति ॥ उपसंहरति तस्मात्पूर्वपक्षे वोक्ता ॥ न चापमनु
नवतावादइति ॥ नोतव्याभावे स्मृती नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अपिचनमानो तरप्रा

योह्यपि नैवं विहितानां गुणानामितरत्रोत्कीरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानादपार्थत्वात्॥ अप
वा अस्मिन्निति सानुवादेन नत्वनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वं अनुवादमात्रस्या
पि तत्र तत्रोपलब्धेः तस्मान्नेदं वृहद्रथंतरे पितृषामसु नंते तदुत्तमाय प्रंहार वौदितिसिद्धं॥ सं
बंधादेव सन्नात्वापि॥ यथैकस्य मनपिशाख्यायोन तेनसत्त्वमितानादुपासनस्यातत्र
विहितानां धर्माणां संकरस्तथा प्रकृतिमात्रस्यैकस्यामेद कंडुलदू प्रवर्त्तितउपात्त
षदे[illegible]पि संकरप्रसंगस्तस्येति च प्रकृतपरामर्शित्वात् तदसंस्थत्वस्व चनधात
सामर्कतत्वात् आधिदैनमितासाचाविशेषणं तथापत्तर्जने तेनाप्रत्युतत्वात् प्रत्यु
तस्य तत्वस्यामेदात्॥ एवं वकुलं संकर इति प्राप्त उच्यते॥ नवाविरोधात्॥ प्र
तयत्र स्वरूपमात्रसंबंधो धर्माणां अपयेतत्रैव स्वरूपस्य सर्वप्रत्यभिज्ञायमा
नत्वात् तन्मात्रसंबंधित्वेन धर्माणां यत्तु सविशेषतयाभिधानमवगम्यते॥ तत्र
सविशेषणस्यैवतस्य धर्माभिसंबंधो न निर्विशेषणस्यानान्यथाविशेषणान

२ः
कौ. त्रि. त्रि.

ग

हितम्॥ नहि दृष्टेन पुरुषमानयेत्तु कोऽयं दुरहितः कस्तेऽनुमान्योऽज्ञानीयते॥ तस्मा
द्यद्वि दैवं सत्यस्यो प्रतिषेध दुःखाननत स्यैव बाधा स्यात् भवितुमर्हति॥ यथा वा नार्थस्य गच्छतो
ऽगमनं विहिते न तिष्ठतो भवति तस्मान्नो प्रतिषेधः स्वकरः किं तु व्यवस्थितिः॥
तदिदमुक्तं स्वरूपेन पापादिति॥ दर्शयति वाऽज्ञातादेशाद्दृष्टे वमेव वत्वेहिता
तिदेशः स्यादिति॥ संभवति पुव्या स्यपि वाऽतः॥ ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभवतानि ब्रह्म
ग्रज्येष्ठं दिवर्मैत तान॥ ब्रह्मभक्तानां ग्रपयं तु बुद्धे ते नार्हति ब्राह्मणास्तु दृष्टे तु बंः
ब्रह्मज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा॥ बुद्धे स्मा स पश्यति तासु श्रोडे त्यादि विध्यात्ताय
तन मेद परिग्रहेणाध्यात्मिकायतन त्वं संभवत्याहीनानुगुणानानाध्यविद
विकल्पमित्यायतन भेदः प्रतिभाति तथापिज्ञाया निद्वेद इत्यादि नासंदर्भे
णाध्यिदैविक विभक्तिप्रत्यभिज्ञानान्यो ऽश्रकलाप्यासु च विद्यास्त्वायतना
न्त्र वर्णान [illegible] ततो ब्रह्मणोऽग्रयतया मात्मेन प्रत्यभिज्ञानसंभवो ऽसंभवत्वादि

नां शाण्डिल्यादि[वि]द्यासु षोडशकलादिविद्यासूपकोसलादिविद्यासु हार इति सर्वत्र ॥ किंचात्र त्रिविधः सं-
मानेन गुणेन अवगतं प्रत्यभिज्ञायमानानां च स्वरूपं कर्तुं न पितृत्वात्तान् गुणानुपसंह-
रयति न त्विहात्र भेदादिगुणेन त्रसेवविद्यापां शाण्डिल्यादिविद्याकृतगुणान्तरवत्ल-
[redacted] सक्ति ॥ पानु का विरुधि-
विकी विमर्शः शाण्डिल्यादिविद्यानां भूपते तस्मात्त्मं कर्तृत्वाधीत त्वात्ताव त्वांत्रगृही-
त्वात नेतावत्कार्येण संस्थाहीनत्वं कुम्न हति ॥ तत्रैव सत्यभिज्ञा नाभावादिदर्शनो ॥
ब्रह्मापत्येन तम स्तम्भितानि समर्पनेन मति म सकैः भयसी नाम्ना समुपगतः
तदिदमुक्तं संस्थाद्यपकर्षं शाण्डिल्यादिवाक्ये चोच्यते तस्मात्त्सं भवेति ब्रह्मपुष्पा-
स्थितं तदिदं संमतिपुष्पा स्यापि नातः प्रत्यभिज्ञानाभावो नः शाण्डिल्यादिविद्यानिरूप-
संहितपतद्वितीयस्थिते ॥ दुष्प्रविद्यापापित्रिवर्चतरेवाम नाम्नानात ॥ दुष्प्रपतित्व
ष्ठमेयशो प्याविशिष्टे ॥ न च विद्याया स्वर्गस्य सामानाधिकरण्यसंभवः ॥ यदा

वा॰ त्रि॰ त्रि॰
२१

साक्षात्मेति आत्मपदस्य स्वरूपप्रवचनत्वात्॥ यतः स स्वरूपं यजमानस्य चे-
तनत्वाच्चिद्रूप इति सामानाधिकरण्यसंभवः॥ तस्मात्तद्रूपयजत्वाद्विशेषणात्मरूप-
त्वस्यपत्वादिसामान्योक्तविषया एवमाने उभयत्रा भयपक्षे सा पसंहार इति प्राप्ते
ला वे सा म उच्यते॥ यादृशोताडिनां पैंगिनां च पुरुषमतेः संपादनं तदा पुरुषस्यैवाथा-
व्यवस्थितस्य स्ववचनेनैव संपादनम् शिखिशिखादीनां चरुदीक्षादिभावसंपादने
नैवं तैत्तिरीयाणां तेषां नतावत्पुरुषे यतः संप्रतिः॥ नस्यात्मा यजमान इत्यत्रा-
यमात्मशब्दः स्वरूपवचनः॥ नहि यजुस्वरूपं यजमानो भवति कर्तृकर्मणोः प्रति-
रभेदभावाच्चेतनाचेतनयोस्त्वैक्यानुपपत्तेः यतेन मेषस्याचेतनत्वाद्यज-
मानस्य चेतनत्वात् आत्मतत्त्वे तनस्य यजमानत्वे च विलक्षणत्वोपपद्यते॥ त-
स्मादापमन्यः॥ एवं विद्वांस पुरुषस्य यः संबध्यते तस्य संबंधितया यजमानस्या-
त्मा तस्य वा आत्मनो यजमानत्वं च विद्वत्संबंधिता च पदस्य पुरुषत्वे स्यात् तारपास्त्वस्या

दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषोप तस्येति च यजमानोपदेशः स्वरूपमिति वजोराणस्याता॥ नन्व
स्तस्यांगतौ तयुक्तं॥ तस्मात्पुरुषयज्ञतातैत्तिरीयैनाम्नातीति तयागादवन्ना साम्यं न च यज
यजमानवेदवेद्यादिसंपादनेनैत्तिरीयाम्नाये विवतोदुनां योगिनां वाधियते॥ नन्वेवं
संपत्तिरप्येषां विल्लदालैव तस्मादून्ये वैल्लदालैसाम नकिंचिन्नाजमानत्वेदसामाद्वि
पैकेनसमुच्चितमतिप्रसंगात॥ अपि च तसौवविदुष इति॥ अनुवादस्कौ ननला
मनेकाम विधानेवाक्यभेददोषप्रसक्तेरस्य॥ अपि चैवं योगिनां तोडुनां च
पुरुषयज्ञविद्याफलं तरपुंसा त्वांतं जायुतीयते तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इत्यस्य
वाक्यस्य वी कपराम्नाणां नेत्काल्लब्धतेश्च पारतंत्र्यं॥ न च स्वातंत्र्यपरतंत्र्यपारत्व
मुक्तिरूपमिहाह अपि च स व्याख्यातामात्मविद्यामिति॥ उपसंहरति तस्मादिति॥ वे
धाप्यपभेदान्॥ विचार विषयं दर्शयति॥ तस्यापर्वलिकाकाम्यमिति॥ आथर्वलिक
मुपनिषदारम्भे नैतेमंत्राम्नातानि तानि च सवतर्गदीनि कर्मलिरसमाम्नातानि॥ सं

शयमाहकिमिमइति॥ पूर्वपक्षं गृह्णाति॥ उपसंहारएवंविधाश्रिति॥ न फलादिसंबंधि
याज्ञ्या म्नातास्तत्केनिषेधो मंत्राः कर्माणि च समाम्नातानि फलवन्ति अभिधावकत्वे तद्
गमितित्व्यायाद्धि प्रयोगभावेन विज्ञायते नोदयति॥ नन्वेवमिति॥ न त्वितरक्रियोपि
गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि संति विनियोजकानि प्रमाणानि॥ नहि यथा
दर्शपूर्णमासाद्यारभ्य स्वस्मिदादयः समाम्नाताः तथा केचिद्विद्यामारभ्य मंत्रा वा
कर्माणि वा समाम्नातानि न वा सति सामान्यसंबंधे संनिधानमात्रात्तदर्थत्वं
भवः॥ नेत्यत्राह सत्वेऽपरिहार्णविद्यार एतानां कोहि कुर्महिति येन प्रकरणादि
त सामान्यसंबंधानां संनिधिर्विशेषसंबंधाय प्रभवेदित्यर्थः॥ समाधत्ते वाहं।
२ अनुपलभमानानामपीति॥ मानामर्मकलवतीनां विद्यानां परिहृत्य गाना
मार्कदेयाम जात्मत्स्त्वाध्यायपूर्वविध्यापादित पुरुषार्थभावानां कर्मणो चेपुरुषा
दीनां स्वविध्यापादित पुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमार्कदेयांतो सन्निधा

नाऽन्यतराकांक्षानिर्बंधनो रक्षापरत्वापेन संबंधः॥ तत्रापि च विधानां फलवत्वात्तदर्थ
सफलानां मंत्राणां कर्मस्वं चेः॥ न च प्रवग्यादीनां पिंडपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पना स्यादंक्ष
लवत्वांनिधानेन तद्वरोधात॥ ननु मास्मा महे सन्निधिसामर्थ्यादिति॥ इदं स्वलु
निवर्तीकांक्षायां विध्यापाः सन्निधानेऽकृते अनाकांक्षायां तु कांक्षे स्यापि संबंधभ्रम
सामर्थ्यात॥ तस्मादपि आकांक्षामुत्थापयति॥ उत्थापये चैकवाक्यतामुपेक्षितांक्ष
समर्पस्य चोपकारत्वानुपपत्तेः। प्रकरणेन प्रति उपकारस्य सामर्थ्यमात्मनः क
ल्पयात न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र आपोऽविनिमुक्तं सदंगतामुपगंतुमर्हतीत्य
नयापरंपरया सन्निधिः। आगतिमर्थी प्रत्याकल्पयति॥ अस्माद्दिप्यति॥ ननु नैवका
मंत्राणामिति॥ प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मंत्राणामुपयोगो वर्णितो
ऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र न च विधासंबंधं कं च नार्पितमेनेप्रतीमः॥ पप्र
पि च सर्वेषां नाकांक्षितिदरम्य स्मयेत तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसंबंधे प्राप्ति

बा.त्रि.त्रि.
२२

पद्यते उरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति ॥ उपसदो न हविर्द्रव्याभिचरितक्रतुसंबं-
धत्वात् ॥ यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि संत्युपसदः तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे-
तु प्रत्यक्षा विहिताः केन शीघ्रप्रवृत्तिः तथा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन वाक्येनावगम्यते ॥ अपि
च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसत्त्वं तद्विकृतावपि प्राप्तिः प्रकृतौ वाऽ
द्विरुक्तौ वा [illegible] तिन्त्याज्योतिष्टोम एव विधानमुपसदां सहपूर्वं ॥ तदेतदाह
कल्पं च प्रवर्ग्यादीनामिति सन्निधानादपि [illegible] वाक्यं बलीयस्त्विति भावः ॥
समाप्ते नैष दोषः ॥ सामर्थ्यं तावदिति यथा प्रागतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति मंत्रेऽग्न-
ये निर्वपामि पदे परे केऽर्थे समवेतार्थप्रकाशनेऽपि शानां तूपदानां तदेकवाक्यतया
यथा कल्पं चिद्व्याख्यानमिहापि हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुमा-
रेण तदेकवाक्यताप्तानि पदानि [illegible] रूपालेदर्शनपावीरवत्या कल्पं चि नोपा-
नीयं ॥ नात्र समवेतार्थता मंत्राणां न च नं[illegible]विनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येना

संताद्दृष्टं कल्प्यनं दृष्टाहदृष्टस्थो पाकनेष्विति॥ यद्यपि वाक्येन बली यसामान्निधिदु
र्बलो बाध्यते तत्पापि विरोधेऽस्ति न चेह किंचिद्विरोधः वाक्येन विनियुक्तस्यापि प्र्यो
गिकत्वे प्रवर्गस्य सान्निध्यं नाविघातमपि विनियोगं संभवात् यथा ब्रह्मवर्चस
कामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयांग
त्वेन चोद्यते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति अत्र हि का समानक
र्तृकत्वमवगम्यते ध्यानं तु संबंधो न स्यात्पदविधानात् धारणं तरसंबंधस्य॥ न
पुनः समानं कर्तृस्यात्॥ यद्येकः प्रयोगो भवेत् प्रयोगा विधं हि कर्तृत्वं तत्र
प्रयोगभेदे कथं मे केतस्मात्समानकर्तृकत्वादेकप्रयोगत्वे वाजपेयबृह
स्पतिसवयोर्धारणं तरसंबंधो ज्ञा॥ न च गुणप्रधानभावमंतरेणैकप्रयो
गता नं वधस्यापि च वाजपेयस्य प्रकरणे समाम्नानात्॥ वाजपेयः
प्रधानमंगं बृहस्पतिसवः॥ न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्य

वा.त्रि.त्रि.

२४

ऽंगप्रधानभावप्रसंगः॥ न चैतद्युक्तं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा
प्रकरणे समाम्नातं तथा च द्रूपोः साधिकारतया गृह्यमाणं विशेषतया गुणप्रधा
नभावं प्रति विलिंगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रे विनहृतपालोकादेशे ऽकस्मा
न कार्यत्वमित्यदोषः॥ यदि तु कस्यचित्ख्यातस्यापि आरभ्याधीतं दर्शपूर्ण
मासाभ्यामिष्ट्वेति तथाप्यनारभ्याधीतस्येवारभ्याधीतेन सत्यामज्ञान
मितिप्रकृत्या तथा भवति हूपोर विद्दर्शाधिकार तथापीतीते समभ्याधानेत्व
मत्वेकां वेदितरपा उगुणप्रधानभावेन तन्त्रागो भवेत्॥ तस्मात्का
लापेक्षं संकोचः इति सिद्धं॥ सिद्धान्तसूत्रकमनतोपि एवं प्राह इति॥ ददमंप्र
विध्येत्युपमंत्रः स्वरमतः तावदाग्निचात्रिकवर्मसमर्वकं कलैरेवप
देरप मात्मदध्वन्दउपलभ्य तेन तद् स्वाम ध्यानसामर्थ्यं लव्दरलिंगं वाकु
प कारणमात्कमाह्वलीयोऽस्माकमपि बलवत्तेन मगं पुनः केनाना म्नातम्

केनसन्निधिमपोसाभिचारिककर्मशेषत्वमेवापद्यतेयद्यपिचोपासनानांसुहृदयमा
न्त्रस्यसमवेतार्थत्वेतथापितदितरेषांसर्वेषामेवपदानांनसमवेतार्थत्वं॥ आभिचा
रिकेकर्मणिसर्वेषामर्थसमवायइतिकिमेकपदसमवेतार्थताकरिष्यति॥
नचसन्निधिमुपगृहीतामातासूपासनानांसमंत्रमवस्थापयतीतियुक्तं॥ हृदय
पदस्याभिचारेपिसमवेतार्थस्येतरैःपदैकवाक्यतापन्नस्यवाक्यप्रमाणसंहिता तर
साभिचारिकात्कर्मणःसन्निधिनाचालयितुमशक्यत्वात्॥ एवंदेवसवितः
प्रसुवयज्ञंइत्यादेरपिपदप्रकृत्वलिंगस्यपदांगत्वेसिद्धेप्यन्यैर्विपासं
निधिःकिंकरिष्यति॥ एवमन्येषामपिम्लेच्छतास्य॥ एवमादीनांकेषांचिल्लिंगेनके
षांचित्स्रुत्याकेषांचित्प्रमाणान्तरेणप्रकरणेनेति॥ तस्मात्ततःसन्निधिर्लि
गादिभिर्बाध्यतइत्यतआहदुर्बलोहिसन्निधिरिति॥ अपरमत्रेणतोपिस्प
र्धते॥ तत्रश्रुतिलिंगयोःसमवायेसमानविषयत्वलक्षणेविरोधेकिंबली

तिमात्रासत्तीयेतेइतिस्क्षोतेसोपंस्कातिः सामान्यावगतोविनियोगः पदांतरवशाद्विशेषे
ऽवस्थाप्यते सोपंविशेषणेविशेष्यभाववलदाल्यः संबंधोवाक्यगोचरः॥ शेषशेषीभा
वक्त्स्योतः॥ तस्माद्वाक्यलभ्यंविशेषणमपेक्ष्यस्योतः शेषशेषिभावोलिंगेनविरुध्यता
इतिस्कातिलिंगविरोधेकोलिंगानुगुण्येन गार्हपत्यमितिद्वितीयाकातिः सप्तम्य
र्थेव्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐंद्र्युपस्थेयइति॥ अहोमिव घुत्यनुगुण्यतया
लिंगंव्याख्यायतां प्रभवतिहिस्वोचितावाक्तिपायां गार्हपत्यइतीदृइंद्रतेहेस्वार्थ
वचनतादितिविक्षितावस्थासंस्कातोलिंगंबलीयइति नोखलुपयुक्तासमर्पीतप्र
तिसहस्त्रेणपितात्रनियोकुंशक्यते यथाग्निनार्तिवेदं मेसाद्दतेदिति॥ तस्मा
त्सामर्थ्येपुरुषार्थापनक्रात्र्याऽविनियोक्तव्यतत्वान्यस्यात्रचः प्रमाणांतरतः प्राप्ततस्यै
द्रेनीयतेतथाहिविदितपदतदर्थः॥ कदाचनेत्यस्पृचः स्पष्टमिंद्रमवगच्छति
सोदीऽवेद्योतातः तस्माद्वारदहनस्यवदहनस्यसलिलदहनेविनियोगोगार्हप

वा॰त्रि॰त्रि॰ तेविनियोगस्येऽसाः॥ नच श्रुत्यनुरोधात् जघन्यामास्यामवृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति वाच्यं त॥
२६ सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् तस्मादैंद्र्या एव गार्हप
त्यसमीप उपस्थानं वा इति प्राप्ते एवं प्राप्तेऽभिधीयते लिंगज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्वि
नियोजकता श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिंगं तु विनियोजकं पदं हि सामर्थ्यमवगमय्य श्रु
तेर्विनियोगमवधारयेत प्रमाणान्तरं ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिंगज्ञानापेक्षत्वात् दु
र्बलत्वमेव त। न चैतदस्ति श्रुतिर्हि विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते साम
र्थ्यविज्ञाने॥ अवगते तु ततो विनियोगेनासमर्थस्य स्यादिति तन्निर्वाहाय सा
मर्थ्यं कल्प्यते। श्रुतिविनियोगात् पूर्वमस्ति सामर्थ्यं न तु पूर्वमवगम्यते विनि
योगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्कल्प्यत इति॥ श्रुतिविनियोगात्पश्चा
चीना सामर्थ्यप्रतीतिः तदनुरोधेनाव्यवस्थापनीया। लिंगं तु न स्वतो विनियोजक
मपि तु विनियोजकीकल्प्य श्रुतिं तथा हि स्वरसतो लिंगादनेनेन्द्र उपस्थातव्य

इति न प्रतीयते किं त्विदंगांदुद्धृति तस्य तु प्रकरणाम्नानसामर्थ्यात्सामान्यतः प्रकरणपा
ठितेदर्शपूर्णमासयोस्तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्प
नीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तद्रूपो विनियोगः
न हि श्रुतमनुपपन्नं शक्यं प्रमाणांतरोपनीतेनार्थेनोपपादयितुं ॥ न हि त्रपौत्रब्राह्म
णकठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणांतरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयितुं ॥ उपपा
प्रेद्यावंत: दयितो वा न नोपहस्तेति शब्दः ॥ माठरश्रुतिश्रावपंतमनुमन्यते तस्माच्छ्रुत्यर्थस
मुत्पानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थांतरेणोपपादनीया नार्थांतरमात्रेण प्रमाणांतरोपना
तेनेति लोकसिद्धं ॥ न च लोकसिद्धस्य विनियोगानुयोगो युज्यते शब्दार्थज्ञानोपायभूत
लोकविरोधात्तस्माद्विनियोजकश्रुतिः कल्पनीया ॥ तया च यावल्लिंगतो विनियोजको श्रु
तिं कल्पयितुं प्रक्रांतस्तावत्प्रत्यक्षदृष्टपाठकल्पितगार्हपत्यो विनियोगः सिद्ध इति नि
ष्टाकांक्षस्य प्रकरणमिति तस्यानुपपत्त्या लिंगं विनियोक्तृश्रुतिमुपकल्पयेन्नोत्तम

मान्त्रान्तरस्य सत्त्वे तस्यैव विनियोगस्य तो प्रपादितत्वात्॥ यथाहुः॥ यावदुक्तातमंदिष्टं
तेयंतावद्व्यमित्स्यते॥ असिते तु समात्त्वं प्रमेयत्वं कं विहन्यत इति॥ तस्मात्स्वतीत
श्रौतविनियोगे प्रपत्तेऽमं तस्य सामर्थ्यान्तरानुगुणत्वेन नीयमाने यथा मां वृतिम
जहन्त्रं च स्वपापि नेयस्मि गोमिसिद्धं॥ लिंगवाक्ययोरिह विरोधः॥ यथा स्योनं ते
सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीही
णां मेध सुमनस्यमान इति किमयं कृत्स्न एव मंत्रः सदनकरणे पुरोडाशासा
दने च यथोक्तव्य उत कल्पयाम्यंत उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरो
डाशासदन इति यदि वाक्यं बलीयः॥ ततः कृत्स्नो मंत्र उभयत्र स्यशेवं कल्पयामी
त्येतत्पदेद्धो हि तस्मिन्सीदेत्यादि॥ एवं लैंगं बलवत्तामुपेति यत्कल्पयामि तस्मिन्
सीदेति॥ अथ लिंगं बलीयस्ततः कल्पयाम्यंतः सदनकरणे तस्य कासने
हितत्वसंयं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तस्य सप्यमी कितावत

त्याते लिंगाद्दुर्बलीय इति उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति ॥ दृष्टविधत्वे स्पद
समभिव्याहारेण विभज्यमानस्यांशो देवतादेकवाक्यतापत्तिस्थापां तदनुरोधे
न पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं यथा देवस्य त्वेति मंत्रेऽग्नये निर्व
पामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतापदांतराणां तत्परत्वे न तत्र
सामर्थ्यकल्पना तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तदनुगुणं तया सामर्थ्यं
लोमं न तत्पापादयितुमर्हतीत्यपि तु विनियोजिकोऽप्ति कल्प्यत्तदनुगुण
मेव कल्प्येत ॥ तथा च वाक्यस्य लिंगतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशा
सादने च कृत्स्न एव मंत्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते उच्यते ॥ भवेदेतदे
वं यदि एकवाक्यतानुगमकं सामर्थ्यं बाधावारणसमर्थं स्यान्न त्वेतत्साम
र्थ्यानां पदानां प्रत्येकमुपस्थितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेन एकवाक्य
त्वावधारणं क्रियावंति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे

साकांक्षाणि तान्येकं वाक्यं ॥ अनुष्ठेयस्मार्यो मंत्रेण प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरण
पुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सादनकरणं कल्पयामि तो मंत्रः स
मर्थः प्रकाशयितुं ॥ पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः ततश्च यावदेकवाक्यतावे
शेन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्सातीतं सामर्थ्यमेवैकस्य विभागस्य एवैकस्मिन्नर्थे
विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति ॥ तया च श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकैकत्र विनि
योगे सति प्रकरणपाठापेक्षौ न वाक्यकल्पितं लिंगं विनियोजिकां श्रुतिमप
रां कल्पयितुमर्हति तावेकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नापि भीमसीभवति लिंगेन बाध
नात् यत्र तु विरोधकं लिंगं नास्ति तत्र सम्भवेतार्थैकत्वाद्विप्रदेकवाक्यताप
दोत्तरांगमपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वं ॥ यथा दे
वस्य त्वेत्यादि तस्मादुक्ताल्लिंगं बलीय इति सिद्धं ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरो
धोदाहरणं ॥ अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात् कस्मिंश्चिदर्थे यदेकस्मिन्नर्थे

पर्यवसितानां वाक्यत्वं ॥ लक्षणैवा संभावनां पुनः कार्यांतरापेक्षावशेन वाक्यांतरेणैकं
वेध्यः प्रकरणं कर्तव्यापाः स्वलु फलभावनायाल्लब्धात्वं पकरणपाद इति
कौतव्यताकांक्षापावचनेन प्रकरणमाचक्षतेनेद्र ह्यः । पश्चाद शेषदर्शमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति एतद्धि वचनं प्रकरणं तदेतस्मिन्स्वपदगणे नाकियत
पर्षपर्यवसिते करणप्रकारत्ले होएकार्यांतराचेक्षापां सन्निधौ यजती
त्यादिवाक्यांतरस्यैवैधः समि[illegible]दादिभावनाहि स्वविध्युपहिताः पुरुषेहितं भी
व्याम पेसमाप्ताविश्वजिन्न्यायेन वानुषंगतो वार्थवादतो वा फलेनेतराश्रि
लेभेनदर्शपौर्णमासभावनांगानि वीरपिला मीशतेतस्मान्नदोकांक्षापा सुपनि
पूर्ति ताल्पतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणप्रकारलक्षणकां
पंमासाप्यनिवृत्ते अतिरात्रिकीरपतिज्ञ प्रधानभावनासोपमुनदोने शास्त्र
दुष्करपव त्वाप्रयोगः तदेवं लक्षणपौर्वाकप्रकरणको विनोधोदाहरणंस्व

वा॰त्रि॰त्रि॰
२८

त्वाकनिगदः॥ तत्र हि पौर्णमासीदेवता आग्नाष्याद्देवताः समाम्नाताः। तास्वनामिष्प
कवाक्यत्वेन गंतुमर्हतीति लिंगेन पौर्णमासीयागादिंद्राग्नीशब्द उत्कृष्य व्योऽमावास्यायां
च सन्देवतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यो ऽपेदानीं संदिह्यते किं यदिंद्राग्नीपदैकवाक्यतयाप्र
तीयते ऽस्याविरुध्ये तां महेन्द्रापेक्षकां तामिति तन्त्रोत्कृष्टव्यं उतेंद्राग्नीशब्दो ऽमाव
होत्कृष्टव्यमिति तत्र यदि प्रकरणं बलीयः तदा यनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्त
व्योऽस्य वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दः तत्रैव प्रयोक्तव्यः॥ किं तावत्प्राप्तं यनीतदेवता
कोपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यांगसंबंधप्रतिपादकत्वात् फलवती हि
भावना प्रधानेति कर्तव्यतात्वमापादयति तदुपजीवनेन क्रत्वादीनां विशेष
संबंधापादकत्वात्॥ अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदु
पजीवि वाक्यं बाध्यत इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ न वदेतदेवं यदि विनियोज्य
स्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजकं स्यात्॥ अपि तु विनियोगाय तदपेक्ष

ततः प्रकरणं विनियोजकं ॥ यथा समिदादेस्तदिह प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासप्रवृत्तत्वं ॥

ते॥ अन्यथा प्रयाजानुमंत्रणमंत्रस्य दर्शपूर्णमासाख्ये नो कर्थः स्यात् उपालोचनायां तु
पश्चदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तत्फलवद्विप्रवदस्यंते दुर्बलं ॥ तत्र यदि तदूर्ध्वं स्यात् लिंगेन नवा
केनवान्यत्र विनियुक्तं ॥ ततः प्रकरणं मंत्रो उत्कृष्यते ॥ परिशिष्टेषु प्रकरणस्य
तिकर्त्तव्यतापेक्षा प्रयंते ॥ आपत्वस्य प्रीप्रप्रवृत्तं स्यात् आदिनां किंतु उच्यते प्रक
रणे हि स्वार्थप्रकरणानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकांक्षा मात्रं दृश्यते वाक्ये तु पद
नो परस्परसंबंधः ततश्च सह प्रस्थितयो वाक्यप्रकरणयो यावत्प्रकरणेन एकवा
क्यता तावत्केनाभिधानसामर्थ्यं ॥ यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदत्र सामर्थ्य
नस्याति यावदितरत्र सामर्थ्यं नस्याति तावदिह स्यात् विनियोगस्तावत्तावद्विधिनो
पमाकांक्षा यां स्यात्प्रमानेवाक्यसहिते प्रकरणेनोन्तराकल्पितेविलंबेत इ
ति वाक्यबलीयस्त्वात् दैवता देयावामपनुत्वेति सिद्धं ॥ क्रमप्रकरणाविरोधो
दाहरणं ॥ राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य समीपे शौनःशेप

बी॰त्रि॰त्रि॰
३१

पाख्यानाद्याम्नाते॥ तत्किं समस्तराजकस्य स्पर्शो गमुताभिषेचनीयस्य यदि समस्तरणो बली
यस्तत: समस्तस्य राजकस्य पस्य पक्रम: ततोभिषेचनीयस्येति किं तावत्संभ्रांतनाकां
ला मात्रसंबंधहेतु: गमनायप्रसारो हि प्रवृत्ति गामि त्वस्य क्रियामात्रापेक्षिणः
प्रवृत्तमनेनापि संबंधसंभवादितिनिर्गमनाभावप्रसंगात्॥ तस्मात्संनि
धानेसंबंधकारणं तथा चानपेक्ष्येनैव गाऽमित्यस्य संबंधो विनिर्गमयते।
न च सन्निधानमपि॥ संबंधकारणं अपमेति उत्रो राजन्तः पुरुषो पसार्यतामि
त्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधाना विशेषान्न भेदविनिर्गमना
त्तस्मादाकांक्षात्र निमित्तं पहेतुर्वक्तव्या उत्र शब्दस्य संबंधिवचनत पासमु
त्थिताकांक्षस्यांतिके पद्रुपनिपततिसंबंधं तन्नाकांक्षं पदं तस्य तेनैवाकांक्षा
परिपूर्तेः पुरुषपदेनपुरुषरूपमात्राभिधायि नास्वतंत्रेण न संबंधः॥
किंतु परेणापसार्यतामित्यनेनापसारणीयापेक्षो लौतिस्तत्पि सन्निधाना

कोद्दाभावादसंबंधस्तस्या वाभावः कः॥ न हंहत हेन संबध्यत इति॥ तस्याश्चाकोद्दित
मपि न यावत्सन्निधाप्यते तावन्न संबध्यते तस्याः सन्निहितमपि यावन्नाकोद्दृते
न तावत्संबध्यते इति द्वयोः संबंधं प्रति समानबलत्वात्क्रमस्य दर्शनयोः साहच
र्यासंभवाच्च विकल्पेन राजस्याभिषेचनीयपर्यविति पोगः शौनःशेफोपाख्या
नादीनामभिषिक्तमात्रमेवं प्राप्तमुच्यते॥ राजसूये कंपमानायेद्दा हि पवित्रादरभ्य
त्स्पर्धः चिपावदन्नवनीते तस्याश्चाविष्टिनेकंपमावपत्यस्थानस्य पछ्यतेऽव
ह्मात्रफले कर्मते समकरणमगतेन्नापातराजसूयांगतःशौनःशेफोपाख्यान
दनामभिषेचनीयस्यतु स्ववाक्योपात्तपदार्थनिराकांक्षस्य सन्निधिपाठेनाङ्गो
सा प्रनीपापावत्तावत्सिद्धाकांक्षे राजसूये नैकवाक्यताकल्पने पावदाभि
षेचनीयाको द्देपातदेकवाक्यताकल्पतेतावत् राजसूयेन राजसूयेकवाक्यत
यातदुपकारकेतयो सामर्थ्यलक्षणलिङ्गयावदाभिषेचनीयेकवाक्यतयालिं

नलिंगेनक्रमविशिष्टरञ्जकल्पतेतावत्क्वप्राकृतविनियोगस्नानविधिकरणपाठोपपत्तौमन्त्रविधानपरिकल्पित॥१

गे कल्पते तावत्क्व प्रलिंगं विनियोजकमित्यिं कल्पयति यावद्वाक्यं कल्पते तेन तदा विल
यते प्रमाणाभावे प्रतिभतीत॥ प्रकरणं नस्माज्जस्य पस्य सर्वे देवेषु दृष्टान्त्रिधे
नतस्मिन्विधेरजस्यनोपलात्तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्यबाधएवनविक
ल्पादुर्बलत्वादितिसिद्धं॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणं॥ पौरोडाशिकइति
समाख्यातेकाण्डेसान्नाय्यक्रमेशुन्धध्वंदैव्यायकर्मणइतिशुन्धनार्थोमन्त्रःसमा
म्नातः तत्रसंदिह्यतेकिंसमाख्यानस्यबलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणांशुन्धनेवि
नियोक्तव्यउताहोसान्नाय्यपात्राणांशुन्धनेक्रमोबलीयानिति॥ किंतावत्प्राप्तं व
समाख्यानंबलीयइति॥ पौरोडाशशब्देनहिपुरोडाशसंबंधीनुच्यतेतान्यधि
कृत्यप्रवृत्तंकाण्डंपौरोडाशिकं॥ तत्रक्वपाठक्रमेणप्रकरणप्रमाणमानपरं
परयासंबंधःप्रतिपादनीयःस्थानावसमाख्यापाठक्रमस्यैवसाक्षादेवसंप्रति
पादितइत्यर्थविप्रकर्षणक्रमात्समाख्यैवबलीयसीतिपुरोडाशपात्रशुन्धने

मंत्रः प्रयोक्तव्यो न साक्षात्प्रयाजशुद्धन इति प्राप्ते मेवे प्राप्तेऽभिधीयते समाख्यानाक्रां
मो बलवान् तर्षविप्रकर्षादिति ॥ तथाहि समाख्यानेन तावत् संबंधस्य वाचिकाकिंतु
पौरोडाशविशिष्ट काउमाहतद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु संबंधः कांउसमानु
मीयते ॥ न तु साक्षान्मंत्रभेदस्य तद्द्वारेण तन्नाम्न्यप्रापितो मंत्रभेदस्यापि त
दनुमानं ॥ न चासौ संबंधो विप्रकृष्टेव शेषशेषिभावः प्रतीयतेऽपितु सं
बंधमात्रं तस्माच्छ्रुति साद्दृश्यमस्य दुराचेतमिति न क्रमेणास्य स्यवृद्धि
ता ॥ तत्रापि च सामान्यतो दृष्टे पौरोणीमासप्रकरणापादिते दर्शपूर्णमासयोरवनः से
क्षो पारख्यानादिव शब्दाद्दुपकारतया प्रवृत्तमंत्रसंबंधानुपपत्तिः मंत्रस्य प्रयो
गसमवेतार्थस्मारकत्वेन सामवायिकांगत्वात् पाचपकं चिह्न प्रवृत्त प्रयो
ग गात संधि प्रकारापतौ स्य प्रकरणेन गत्वमविकृउ स्मितिविशेषापेक्षा
यो साक्षात्पत्र क्रमः साक्षात्यं प्रतिप्रकरणस्यानुमानद्वारेण विनियोगे प्रक

नी·त्रि·त्रि·
३२

स्यापि तु मुख्यसहते न तु समाख्यानेन तस्य दुर्बलत्वात्॥ तथाहि समाख्यायां स्वेध्वनि
वेध्यनासीतीतस्मिन् ध्वर्पे सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावदध्वर्युकेन प्रत्यक्ष
दृष्टेन सन्निधानेनाकांक्षा कल्प्यते यावच्च कल्प्यते न सन्निधानेनाकांक्षाक
ल्प्यते तावदितरत्र क्लप्तयाकांक्षयैकवाक्यता यावच्च क्लप्तयाकांक्षयैक
वाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया क्लप्तयोपकारसामर्थ्यं यावच्चैक
एकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिंगेन विनियोजिकाश्रुतिः
यावदत्र लिंगेन विनियोजिकाश्रुतिः तावदितरत्र क्लप्तयाश्रुत्या विनि
योग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वं समाख्यानकल्पितं विच्छि
न्नमूलत्वात्॥ तेन मूलमानसस्याध्वनिर्नीलं भवतीति पुरोडाशाभ्यापक
मंत्रे बाहुल्यात्कौदस्थ्यपौडेखि कसमाख्याति संतत्यां॥ एकद्वित्रिचतुः पंचव
स्वंतरप्रकारितं॥ अतस्तत्प्रति वैयर्थ्यं लिंगादीनां प्रतीयते इत्यपि मिश्र ३

मर्थं उक्तमस्त्वापि च वाध्यिकैव क्रमातिर्निर्भत्संसमाख्याबाधते सदा॥ मध्यमानां तु बाध्यत्वेन
ध्यकत्वस्य वेदयेति विशेषउक्तो व्हेतु॥ तदुपं विस्ताराद्विभ्ये तोपि प्रथमं तत्रानभिहितानु
वापानि प्राविस्तरे पतितास्ता इत्युपरम्यते तस्मात्प्रथपानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमेथ
उपहूत उपहूयस्वेति चैमं त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्सयेवाग्न्नतपाप्ता मुतः॥ उपहूत
इति लिंगतोऽनुज्ञामंत्रोनानुज्ञापने उपहूयस्वेति च लिंगतोऽनुज्ञापनमंत्रो
नानुज्ञापांतदिहलिंगेन क्रमेवाधितावि परीतशेषत्वमापद्यते यावद्धि स्थानेन
प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्पते तावल्लिंगेन क्रमातिकल्पितवाक्याधितो विनि
योगः इति गाक्कल्पितलिंगक्रमतेः क्रमस्य बाध्यः तदुदित्याप्रिविनियोगं प्रत्येकां
तरितेन लिंगेन चतुरंतरितस्य विप्याक्रमस्य बाधइति॥ यद्यपि प्रथमं तेन एव
यमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनम्महत्त्वविरोधो न हि लिंगेनाभि
चारिकक्रमेणेव धोविप्यासं न बंध्येन क्रमेण हतेन न विरुध्यते॥ न च विनियुक्तविनि

योगलक्षणोत्र विरोधो बृहस्पतिसवेपि तस्य संगाद्दृष्टेव प्रतीतिविरोधो न वस्तुविरो
धः॥ सविध्याविनियोगेपि तुल्यत्वस्मात् विरोधो हुयादिमंत्रस्योपाकर्तनीयत्वमित्य
स्यास्याप्रियो रोको नत्रोच्यते॥ नेहलिंगविरोधेन कर्मवाधोभिधीयते किंतु लिं
गपरिछिन्नेन कर्मः कस्यानोत्तमः॥ प्रकरणपाठोपपत्त्यर्थं हि कश्चिल्लिंगवाक्य
प्रकरणेषु विनियुक्तः कर्मेण प्रकरणवाक्योः लिंगकश्चित्कल्पना प्रमाणालिंग
याविनियुज्यते तद्विनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्य प्रसंगात्॥ उपपादिते
तु कस्यादिभिः प्रकरणपाठे हीलत्वादर्धापत्तेः कर्मोनस्यान्वितो त्र मासुताद्यपितु
महतित्रमित्ता मायोर्यदि बृहस्पतिसवस्य तुल्यतोतिरेव यातुसंवंध्या प्रियो
रात्मस्मनकर्हकता पांविहितास्योगप्रयत्नेन विनियुक्तमस्य विनियोयं त
तीनशाखा कस्यंतरेण निरोकुंस्तत्रमापाप्ति वैयर्थ्यं तदिदमुक्तं वाजपेये
तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टे विनियोगांतरमितिऽपि चैकोपं प्रवर्ग्ये इति॥ तु

स्यबलतयाबृहस्पतिस्तवस्यतुल्यतांशंकांऽपकरणद्वारेस्यस्तमुत्रयः तद्वयमुक्ति
तपापरस्यराषुदत्वादिति॥ सान्निहितपाठमुपपादयति॥ अरण्यानुवर्त्तनाहीति॥ हानौ
तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछंदस्तुत्युपगानवत्तदुक्तं॥ यत्रहानोपायनेऽश्रुतेतत्रा
विवादः सन्निपातेतत्रोपायमात्रस्यवणेतत्रापिनोतरोपकतपाहानमादि
समित्यन्तिसन्निपातः यत्रतुहानमात्रस्यकट्टश्रुतत्वेऽश्रुतेनश्रूयतउपायनेत
त्रोक्तिमुपायनमुपादानेसन्निपतेनदेतिसंप्रायः॥ तत्रपर्वपदंग्रहणतिअस
न्निपातइतिस्यादेतत॥ यथाऽश्रूयमाणमेवत्रशाखान्तरउपासनांगंतास्मिन्वोपा
सनेशाखान्तरेऽश्रूयमाणमंगमुपसंहियतएवंशाखान्तरस्थामुपायनमु
पसंहरिष्यतइत्यतआह विप्रोतरगोचरत्वाच्चेति॥ एकत्वेह्युपासनकर्मणोऽन्य
त्रश्रुतानामप्यन्यत्रसमवायोघटते नत्विहोपासनानामेकत्वं सगुणनिर्गु
णत्वेनभेदादित्यर्थः॥ ननुयथोपायनेऽश्रुतेहानमस्याप्यपत्येवंहानमपिउ

पादानमित्यत आह अपि चात्मकर्तृकमिति॥ ग्रहणं हि न स्वामिनोऽपगमनमंतरेण
भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यंभाविनी॥ अपगमस्त्वसत्यप्यन्येन ग्र
हणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्ते नापगतिरेनस इति॥ कर्तृभेदकथनेनैव तदुपोद्बल
नार्थेन पुनरवश्यंभावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकांत्यादिति॥ सिद्धांतमु
पक्रमते अन्यस्याप्राप्ताविति क्रयसमस्यार्थः॥ कर्मांतरे विहिते हि न कर्मांतरमुपसं
ह्रियते प्रमाणाभावात् यत्तु न नैव विधीयते किं तु स्तुत्यर्थमसिकृतपासंकीर्त्यते
तदस्ति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानेनैव परित्यक्तुं शक्यं
तथा च विधेयतयोः स्तुतस्तुतयोः निर्गुणगुणयोर्विध्यायामस्य रोमादिव रेष्किं
भवतीत्युपेत्तायां न तावत्प्रायश्चित्तेनैव तद्धिलयपस्तंभवः तथा च सत्यस्मिन्ने
नस्याहृदृष्टोतानुपपत्तेः॥ न तावत्स्वरोमसराहुमुखयोर्विलपनमक्लिष्टमपित्व
स्वंचेदृष्टान्विभागः॥ न च न दृष्टविध्यननपमोचनार्थसंभवः तस्माद्यथा

हस्त्यार्यवादांतरापेक्षायां नाद सन्निधिरतोऽपि विशेषकत्वायनं तु डौ सन्निधापयन्नशक्नोत
पेक्षोपरस्थितुमिति निर्गुणप्राप्तिविद्यालोनोपायना प्राजोत व्यास्तुतिप्रकर्षस्य प्रयोजन
न प्रमाणामप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः॥ न चार्थवादांतरापेक्षापि वादांतराणां नहि प्रान
चतेन प्रकरणमित्याह प्रसिद्धाचेति॥ स्तुत्यर्थतादरसोपायनवादस्येति पर्यवस्यन्न
दीयेऽपि मत्कृतदुःकृतेऽन्यस्य फले प्रयच्छतोपपाउक्तस्य आउ केमीपितृनस्य हि
पपाच पितुः वैश्वानरी कोऽपि उक्तस्य॥ मार्थिपास्त्रस्य सरापानेऽमर्तुर्नरके। तपार्थ
न्यदीये स्वकृतदुःकृते साक्षात्संतस्मिन्नसंचरत इत्याशयेन प्रकोफलतः प्राप्त
प्राप्तिरिति परिहारः॥ गुणोपसंहारविवक्षापामिस्तत्पदि॥ नवमसकूपतः स्कृतदुः
वा कृतसंक्रामप्राप्ये॥ ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोपमक्रोद्धस्तुत्यर्थविचा
र इति शंकामुपसंहरन्न प्राकरोति तस्माद्गुणोपसंहारप्रसंगेनेति॥ विद्या
गुणोपसंहारप्रसंगतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासकेको

बा॰वि॰वि॰
३५

पयैवनानिषेधे प्रतिप्रसवमात्रत्वात्तिरस्कृत्विज उपगायंतेत्यविरोधे लिपमानमप्रतिवेद्यो

हाईमा चरितव्यं॥ ननु दैहोहादृष्टमिति॥ छंदस्वा छंदस्या छंदनात् छंदांसि छंदोभवति भाल्ल
विनस्तु विशेषेण नाध्वर्यु रुपगायतीति॥ तदेतज्ज्ञाल्लवीनां वाक्यमृत्विज उपगायंतो
तेतच्छ्यंदिनां प्रपते ~~…~~ एतदुक्तं भवति॥ नाध्वर्यु वर्जितानृत्विज उपगायंतीति
कस्मात्तु नेरवे। व्याख्या पतेन नुस्वते त्रा एव संतु वाक्यानी त्यत आह क्लप्तेतर
कृतमिति॥ आध्वर्यु विकल्पप्रसंगभयेन नाक्यांतरस्य वाक्यांतरशेषल
मत्र भवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां॥ अपि तु वाक्यशेषः स्या रा
दन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति॥ एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठ
ति॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् सा चान्या
य्य इति शेषः॥ एवं विकल्पे प्राप्ते॥ एवमेव समस्तदर्शः प्रजापतिर्यज्ञे ऽन्वायत्तो ऽशी
ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति तदत्रानारभ्य कं चिद्यजतं यजतेषु ये यजामहं
करणमुपदिष्टं तदनुयाजेषु नानुयाजेष्विति॥ तत्र संशयः किं विधि प्रतिषे

धर्मो विकल्प उत पर्युदासः। अनुपाजनवर्जितेषु मतिपुष्ये यज्ञामहः कर्त्तव्य इति स्मार्त्तमर्यादा प्रा
प्तस्पर्शास्त्रीयेसा निषेधे न विकल्पः॥ दंशहिता हारिकीमस्य स्नेहर तोगमपतिनायतो
दोषवेत्तौं निषेधरी॥ तस्मात्तत्रोदासिन्या निषेधमास्त्वं तुल्लाराविकं मौन्दर्य मवाधमा
नमेव प्रवृत्युन्मुखं नरे निवारयदापत्यास्य दुःखफले त्वमवगम्यत इति यथाह॥
अकर्तव्यो दुःखफल इति तत्तो राज्ञतः प्रवृत्तमस्या पव्यो दुःखितो विमृंते उरें प पा
शौ मोतिनि वारयतु मि निवेलीयान्त शास्त्रियः प्रतिवेधो राज्ञतः प्रवृत्ते विनिन त्यापावि
कल्पमर्हति शास्त्रीयो नुविधिनिषेधौ तुल्यबलत्वात्पापोऽग्निगृहणं गृहणं वा विकल्प्ये
ते तत्र हि विधि दर्शनादग्नौ न संप्रकार आपततं कल्पने निषेधदर्शनाच्चैव गुणत्व
पि फलमिच्छेदित्यवगम्यते यथाह॥ अर्थ प्राप्ते विधिर्नैव तुल्यहेतुत्वादुभयोः पादलक्ष
णमिति॥ न चैवात्र पञ्चमी पुष्ये यज्ञामहकरणं प्राप्तयतेति मीमांस्यं भवेदि
नुपाजने पर्जितेष्व शेषनक्षत्रप्राप्तौ तावदनुपानुगते न निषेधे न तन्निषिद्धमिति

श्री अप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति ॥ मतोभवते विधिप्राप्ते से
न्मोऽप्रधिदीपतां तत्रैकोऽनुन्यायेन नैतत्रहि तत्र विधिनेदृशिविधिः सप्तेन्ते सर्वम्
तुमिहनुप्रोहिरुर्वन्नात्वात्प्रतिषेधस्यापेयज्ञामहस्य चान्यतोऽप्राप्तत्वान्निषेधेन
निषेध्यमाप्तेस्तद्विधिरपेक्षणीयः ॥ न च माषेत्तत्पानि षेधोद्विधिरेव बली
यानिषेधस्तुल्यशिष्टतया न विकल्पः किंतु निषेध्यस्वैरवाध्यनम् इति सांप्रतं तथा सति
हि निषेधशास्त्रं अप्रसक्तमीतेस्यानं च तच्चुक्कंतुल्यं हि सांप्रदायिके ॥ न च न तौ पृथे
करोतीति वदर्थवादात्ताऽसमवेतार्थत्वात् पर्यां हि नाप्यामाग्यो स्वाद्वस्तु पवपूते
न चात्र तथापेयज्ञामहाभावो यजितिष्ठये यज्ञामहविध्यानार्थ अनुवादतानो च
तद्ववाक्य च पर्युदासस्तादन त्थया जेष्ठितिकालापन्न मतन्ने निपम प्रसक्तोः
तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति आमन्मेवं प्राप्ते उच्यते ॥ षुक्तेषोडशिग्रह
णाग्रहणयोर्विकल्प इति नहि तत्रान्याय तिरक्तिते नाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्पो

स्पीयते ॥ पक्षेऽपि प्राप्ताप्राप्तत्वात्समत्वगीततेति ॥ इह तु पर्युदासे नाप्युपपत्तौ संभवत्यामन्या
य्यं विकल्पाश्रयणं न युक्तं ॥ एवं हि तदा नञः संबंधोऽनानुयाजेषु यजतिषु अनुयाजवर्जि
तेषु ये यजामहः कर्त्तव्य इति ॥ किमतो यद्येवं ॥ एतदतो भवति ॥ नानुयाजेष्विति तत्र कस्य
परिहार्यं साकांक्षत्वं पूर्ववाक्यैकदेशेन संभत्स्यते यदेतद्ये यजामहं करोतीति ॥ ततश्चानुया
जेषु ॥ यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति ॥ नानुयाजेष्विति ॥ ततश्च यज
तिविशेषणत्वादननुयाजयजिषु रेवायं विधिः प्रतिषेधाभावान्न विकल्पः ॥ न चा
स्य पूर्वेतरयोर्विरोधे कारणाय नस्य श्रुताधिदत्वे नित्यसमासवादिनः संभवति ॥ न
हि विभाषाधिकारे समासशास्त्रितं स्यादनुयाजवर्जितेषु ये यजामहविधानमिति सि
द्धं ॥ वृत्तौ कातरस्मादत्रयपवैतास्वेवेति ॥ यथा हि दुष्कृतसुकृतयोः क्रमस्त्रैयोः केवलं नो
न संभवत्युक्तविधायित्वात्केवलं न यत्तपायदीप योरन्त्रेत्र च रातोऽप्यनुपपन्नोऽस्म
त्तेनादेव तस्मान्नत्र विध्यननं मातंक्रांतं तत्र केवलेनैव वरं स्वकार्यार्थं मोक्षालनमात्र मे

वा॰त्रि॰त्रि॰
३७

वलेद्धूतो॥ ननु ततोपगतत्वान्मूत्रसंचारः॥ कल्पनागौरवप्रसंगात्तस्मात्स्वकार्यं रमात्रा
लेन विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते यत्र तावदुपायनक्रियाक्लृप्ता वर्ष्टे त्यागो विधून
ने वक्तव्यं श्चविदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्त्ते तो ह यास्तत्पत्राःपि तत्रैव वर्त्तितु महति॥
एवं हि न वर्तितपादि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत न चैतदस्ति तत्रापि स्वकार्यकाले
न स्पृले ह्यमारणत्वात्॥ न च प्रामाणिके कल्पनागौरवे दोषः गंधितामावहति किमपि वा
नेकार्यत्वाभीते नोत्यागे पिविधूयेति मुख्यमेव भविष्यति॥ माधुर्येण त्यागे पि लि
केस प्रयोगदर्शनाच्छिनिगमना हेतो रभावात्॥ न एकारस्य चोपलब्दाः त्वेनापि निर्दे प
शस्यत तत्र तत्र दर्शनात्तस्माद्धानार्थ एवात्रेत्युक्तं॥ सांपरायेतत्तु व्याभावात्तथा पस्य नो॥
ननु पाठक्रमादेवं पदं सकृत्तदुच्चतर्तरूणां प्रतीयते॥ विध्यासमष्टी जगतीवा वर्गस्य
तेतपाशाठ्योऽपिनिन्नोताडिनोंच स्मातेः क्रात्वर्थी च पाठक्रमाद्धलीयांस्तेऽत्रागिनिहो
त्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यपातस्मात्सर्वपदाभावादनारभ्यमेतदत्रोच्यते॥

नैतत्साठ कस्मात्समपितृऋत्विग्ज्ञातिकृतदुःकृते विधूनुत इति॥ तदिति हि सर्वं नामत
स्मादेषसन्निहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह सन्निहिते चैव पदनन्तरस्य तं तत्राद्ध
पपवर्गितविरजानदीमतीत्य ब्रह्मगमनमिति ह्युपपद्य एव स्वकृतदुष्कृतत्यागः॥ नन
कस्मै तरविरोधः॥ अर्द्धपथेपि पापविधूनने ब्रह्मलोकसंभवात्॥ आम्नाल
तोपपत्तेः॥ एवं सत्युपनिनाम्याविरोधः॥ नहि तनैजीवतइतिकाजीवतइति
वाक्रांतत्पानाह्युपपाएव सुकृतदुःकृतविमोकः॥ एवं वचनपर्यंकविद्यातज्ञात्व
हृपइतिसर्वपदार्थेरा ह्येतस्तु विद्यासामर्थ्यविध्वस्तकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण
पथागच्छतो ब्रह्मसातिर्नैवाप्रदीपकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं संभवति सपाप न
वोगरुपाकात्साकुनाग्निहोत्रहोमनियमाद्यनुष्ठानसहितायाविद्याया उत्तरेणाम्ना
मेणपर्यंकस्य ब्रह्मसाप्रयुपायअवणोदयप्रदीपपाप्मनस्तदनुपपत्तेर्विविधै
वताह्दरीकल्मषं ह्युपपान्न॥ ह्युपितकल्मषं चोत्तरंमार्गं प्रापयतीतिकर्मयमर्द्ध

पपे कल्मषदोषः तस्मात्पाठक्रमबाधेनार्थक्रमोनुसर्तव्यः॥ ननु न पाठक्रममात्र
मत्र तदिति सर्वनामस्कंतात्सन्निहितपरामर्शीति स्युक्तं॥ बुद्धिसन्निधानमात्रम
त्रोपयुज्यते मानन्तर्ये ज्ञानेन तस्यैव विद्याप्रकरणादिप्राप्ताक्रमपीति समानान्तरिति
केनयत्रापीत्युपपाठो परिशिष्यते तत्रैवोपावलीयान्निति॥ न चैतावतादि
क्तात्वाविरोधः पूर्वपदे तन्यश्चइव केमास्तीति धर्मेति हि स्वतंत्रस्य पुरुषस्य
विधर्मेति हि स्वतंत्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ऋतेन चपरेतस्याक्रियत्वानंत्पत्तस्मान्न हि विरोधः॥
इह तत्र यथाविरोधात॥ केऽस्मिन्नैव रेऽस्मिन्नर्थे स्वरूपरे तन्नेनं स्मृतं॥ ननु यथा परं तस्मान्नरेण
पपात्रं सञ्जाति र्भवन्तीति विद्याफलमेवं परे तस्यैवादृष्टपेक्षत्वात्तदुःखतहानिरपि भवि
ष्यतीति शंकापदानि तेष्वाद्यं तरमिदं समनंतं तत्त्वे चापि यदि च देहादपक्षतस्यैति॥ विद्या
फलमपि विद्यासमिनीपरे तस्य भवितुमर्हति यथाहुर्नीजानि त्वांतु नगच्छंतीति॥ सु
कृतदुःकृतप्रवृत्तप्तसत्यपि नरशरीरे संभवतीति तन्मर्षे स्वहेतोर्मन्तिय मा

द् सहितापाविद्यायाविद्यमानायाः कार्यद्वेपायोगात् प्राप्तो जीवत एव सुखदुःखतद्
पदृष्टिसिद्धं॥ छेदनुस्वच्छेदतः स्वच्छपेगापावत॥ स्वच्छयानुष्ठाने प्रमत्तेन प्रमादक्षि
हितायाविद्यायास्तत्त्वाज्जीवतः पुरुषस्यस्यात्मनस्तस्यतत्त्वकं सुखदुःखतद्दुःखद्र
ष्टलोनं स्याज्जीवत एव॥ समर्थ्यस्य द्वेपायोगात॥ एवं कारणानेतरं कार्य्यं स्यादेम
१ ति नियमितत्वेन मिततयोः तज्जीवस्योपपत्तिसंगशाडापणि स्फोटोस्य संगतिरिति तर
पास्यात्तत्त्वाभावेनासंगतिरुक्तास्यात् तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः॥ येनु
परस्यापि दुःखः सुखदुःखदृष्टे न कपं परत्रैसं कामत इति शंकोत्तरतपास्ते त्र्यव्या
चरस्युः पुरुषतः संकल्प इति॥ स्फाति स्म त्योरविरोधादेवा॥ न तत्रागमगम्यत्वे
स्वातंत्र्येण प्रवृत्तिनिवेशनीयमिति ते धर्माधिकारे शरीरानुप्रवेशस्संभवत्वप
पीतराप्रवेशनेन मसंगगतमेवेति॥ नेतरपंवत्वमुभयपाऽन्यपाहिविरोधः॥ य
पाहानिः सन्निधाभुपायनमन्त्रत्र स्फातमिति यत्रापि केवलाहानिः स्फपतोजा

वो·त्रि·त्रि·

३८

१, ३ ग यन्तस्यापय स्वदेवेन तत्त्वं निध्यावेदेवयानः पंथाः स्मृत इति यज्ञादिसुकृत दुःकृत हानिः केवल्यस्मृतात्राणि १
पि देवयानेन पंथानमुपस्थापयिष्यंतु महति निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः॥
देवयानेन पथा ब्रह्मलोकं प्राप्तो निरंजनत्वं परमं साम्यं प्राप्नोति तस्माद्विनिमात्रे देवयानः
पंथाः संबध्यत इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं
साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया देहमात्रमिति माह भाष्यमनिबंधनो॥
देहो मा पापात्मसंज्ञो न लक्षणया विद्यया निवर्तनीयो नास्य देशविशेषमपेक्षते। न
हि ज्ञातुरज्ञो सर्पभ्रमनिवर्तनाय समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते॥ विद्या
त्वादस्यैव वस्तुविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात्॥ न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपे
क्षितास्ति यायमादिविशुद्धसत्त्वस्यैहैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात्॥ यदि परमारख्वेना
येकर्मफलप्राप्यशरीरपाताव्यवहितेन देवयानेन तस्मीह प्राप्यं॥ इति स्मृति
दृष्टविरोधान्नोपपद्यत इति॥ अग्निनुपर्यंकविद्यायां तस्यापि इत्युक्तो हि तीये न स
त्वेलोति॥ येनु यदि पुण्यमपि निवर्तते किं न पयातं हि गतिरित्याशंक्य सत्त्वमवतारय

तिगतरपूर्वत्वमुभयथा॥ दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्तेत ततो
ब्रह्मलोकगतस्यापि दुःखपुण्यफलोपभोगापत्तिः स्यात् तथा चैतेन प्रतिपद्यमाना
इत्येतद् वचनं शास्त्रविरोधः तस्माद् दुःकृतस्येव सुकृतस्यापि प्रहृतपद्गितैः उभराशंकनी
यमेवाशंकिते॥ विद्याद्विनाशो हि गतो केयमाशंका यदि नाम सुकृतः किन्तु न प्रयमयंया
तीति न स्येवा सुकृतनिर्बन्धे नागतिरपि तु विद्यानिर्बन्धनात् तस्मात् द्वोक्तमेवोपवर्गीने स्या
द्विति॥ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां॥ प्रकरणं हि धर्माणां नियामकं
यदि तु तत्त्वादृष्टे ये तत्तेऽदर्शपौर्णमासस्तत्यो निषेधादिधर्माः संगृहीरन्॥ न चैतेषां विदृ
त्तिपुरुषोपाधिकृत च दूरस्थापदिष्टु चेतोरकतः प्राप्तिः सर्वत्रौपदेशिकत्वात्॥ न च इ विहोम
स्यापि विकारभूतस्य धर्मकत्वेन च सर्वधर्मप्रतत्वधर्मं किंचिदपि शक्यमनुष्ठा
तुं॥ न चैव स्मार्तक्रतोरप्येपि विनियोजकाः॥ तेषां मध्ये हि प्रकरणेन सामान्यसंबंधे
नाति विनियोजकत्वात् पत्रापि विना प्रकरणं क्रत्वादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि

तत्क्रियालोपप्रकरणस्यावश्यकत्वानीयत्वात्तस्यास्यकरणं विनियोगाभावात् तन्नियमाय
चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रमयोदीनामसमाप्तप्रसक्तेः तस्माद्यास्त्वेवोपासनानामु
देवयानः पितृयाणे वा प्रापकत्वान्नतः स्वेवनतपोमननोंतरेषु तदनान्नानात नतये
चेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति सामान्यवचनात्केवलविद्यास्तत्सप्तमाप्तिः॥ श्र
द्धा तपः परायणत्वान्केवलतत्सप्तमाप्तिः अपतेन तु विद्यापरायणानां अपि नैव
मन्तव्यं तस्मादेव विद्यायां मार्गे प्रवृत्तः सर्वो मुख्यप्राप्तिस्तन्नैव मार्गे प्रवृत्तः केवलं नु
विद्यांतरे न क्षपते तस्मान्न सर्वोपासनासु प्राप्तिमात्राविशेषिति प्राप्तं एवं प्राप्त उच्यते ये चेमे
रण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति न श्रद्धातपोमात्रस्य प्राप्तिमात्रमाह॥ अपि तु विद्यापात
रो रहंती त्वत्र नाविद्यस्य सम्प्रश्विन इति केवलस्य तपसः। श्रद्धापाश्च तत्सा
निध्याति वेद्यायां हि उपासहिते श्रद्धातपसी तयोः स्तु पापतपावदन्ति योन्तरशीलिनां मायि
पंचाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गगंतानां दर्शयन्ति॥ तथान्यत्रापि पंचाग्निविद्याधिकारेऽग्ने

धीयते यया वस्तेतद्धिदुर्यैश्चामीकरणैरस्य ङ्कोस्तत्त्वमुपाकृतं इति ॥ सत्यशब्दः साध्वाभ्रमलक्षणेवा
नेवद्द्रूपवृत्तित्वात् देवहि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापेक्षिकसत्यत्वात् ॥ पंचा
ग्निविद्याविद्धो ॥ चितयैवोपातत्वात्तद्विद्यासाहचर्याच्च विद्यांतरपरायणेनाप्येवेद
मुपादानं त्याज्यं मार्गद्वयभ्रष्टानां च यो गतिस्तत्र वक्ष्यते ॥ तत्रापि चयोपगतपादे
वयानस्यैवेहाध्वनोग्रसंबंधः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ भेदेवेत्यप्रकरणेनियामकं पद्ये
नियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं तस्मान्ने वानस्याद्दक्षिणतत्त ॥ तस्य च प्रकरणं क्ष
लीयस्त्वं तस्मादनियमाद्विद्यांतरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पंथाः ॥ असकृन्मा
र्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधि
कारिकाणां ॥ सगुणायां विद्यायां चिंतां कृत्वा निर्गुणायां चिंतयति ॥ निर्गुणाया
विद्यायाः नापवर्गः फलं भवितुमर्हति कस्मादितिहासपुराणेषु विदुषा[illegible]दु
पामप्यपांतरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपारंपर्यश्रवणेतरदपव

र्गफलत्वेनोपपद्यते॥ अपवर्गस्य तदनुपपत्तेः उपपत्तौ वा तत्त्वज्ञानलोपो गात॥ अ
पुनरावृत्तिर्हि तत्त्वज्ञानं तेन सत्यामपि विपाकापत्तौ तदनुत्पत्तेर्न मोक्षः फलं विपा
पाः विभ्रमत्वप्रसक्तोऽस्तु तस्य फलं अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनः कालस्यैव शेषापि
ति मन्यते न च तस्य तावदेवाचिरं पावनं विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुतेर्विदु
षो देहपातावधि प्रतीक्षावधासिद्धादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षे
ति संप्रतं येन हि कर्मणा वासिष्ठादीनां मारकं शरीरं तदुत्पत्तौ ह्यस्य तत्पा
न शरीरान्तरे तेग्रहऋषयः॥ न च तावदेवाचिरमित्यत्र तदप्यार्जवेन घटते सम
पि हेतुसन्निधौ कार्यं हेतोपापो गात्तस्मादेतदपि विपाकस्तत्त्वेन गम्यत एव
तस्मान्नापवर्गो विपाकफलं तथाप्यपवर्गो हेतुमप्रवृत्तेः प्रवृत्तः॥ अत्रैव पादि
कमोक्षहेतुत्वमित्यापातत॥ अहेतुत्वमेवेति नु प्रश्ने पक्षे तत्त्वेनाश्रितस्तु वि
पाकमेवानुष्ठानेनापि तेश्वरचोदितं॥ अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदं

नपितत्प्रदूपं प्रतीतो मालः। सो भरिवत्र प्रगपत्र्यो मेरणावातन्तो देहपरिग्रहवरित्यागे कुर्वन्तु
कोपनाभोगान्विक्या प्रख्यो प्रासं साविक इवविरहरति॥ नदि ६ मेकं सत्वं त्यवृत्तमेवाह
नेकर्माशयमध्ये कारक लदानापेति प्रारब्धविपाकानियमेति नतेपित्वाऽचरालिम
प्रगतानि॥ तान्नैनेवानिवाहितानि॥ नचैते जातिस्मरा इति॥ योहि परवशो देहं परित्य
ज्यते देहांतरं चनीतः पूर्वजन्मानुभूतस्यास्मरति स जन्मवान्जातिस्मरः स्वगृहादिव
गृहांतरं स्वेच्छया कार्यतः संस्वेरे र मालोजनजातिस्मर आरब्ध्यते॥ व्यचविवादं हत्व
र्यातिरेकमाह यदि व्यञ्जपपूर्ते सत्व त्यपुक्ते प्रारब्धविपाकेकर्मेति कर्मीतरम प्रारब्ध
पाकमितिस्याद्दत्र विप्रायाऽविपाचादि केरानिवर्ततो नावशेषं नि:शेषस्य कर्माशय
स्यानिवृत्तिरनादि भवपरंपराहितस्याऽनियतविपाककालस्यासंख्येयत्वात्॥
कर्माशयस्येत्यत आह नवाविपाचादिकेशदाहेसतीति॥ नहि समाने विनाशहेतौ
कस्यचिद्विनाशो नापरस्येति शंकां वदितुं तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्मैव न

सोततपावननिवृत्तो वसिष्ठादेईहधारणे लक्षतआह प्रवृत्तफलस्यतु कर्मण इति॥ तस्यता
वदेव चिरमिति॥ अतिमात्र प्रारब्ध फलमेव कर्म दीयते न प्रवृत्तफलमित्यवग
म्यते अपिचनाधिकारवतांसर्वेषां महर्षीणामात्मतत्वेऽज्ञातेनाव्यापकोप्यपंच
वेपतंइत्याह ज्ञानांतरे पुचेति तत्त्वेतेषामात्मनोऽहाएव नेत्याह तपस्याद्यैश्वर्यहेतो
र्नितृप्स्याविरक्ताः प्रतिसंचरः प्रलयः॥ अपिचसंस्कारोदावनुभवपसमनायेह
निमर्दकसमाधिजन्मेविचिकित्सास्यादपि मंदपिपासानुष्ठितफलत्वेपीति॥
तपानार्पि वादः को हि तदृशपग्मस्पिक्लोकेश्चिवानवेति अहेतज्ञानफलतेनुसो
हस्यानुभवसिद्धेर्विचिकित्सागंधोपिनाज्ञीत्याह प्रत्ययफलत्वाच्चेति॥
अहेतनतत्वसाक्षात्कारो ह्यविद्यासमारोपितं प्रपंचं समूलं घातमाञ्ज्यन्नयो
रंसंसारंगारपरितापमुपशामयतिपुरुषस्येत्यनुभवादपिसुष्टुपपत्तिद
ढमत्रमस्माहितिदर्शितोतत्राऽनुभवाद्यमेवादोनासिद्ध॥ ननुतत्वमसीति

वा.त्रि.त्रि.
४२

वाक्यं तत्र मनुष्य ब्रह्मैव यो न प्रतीत्यत तत्राह नहि तत्त्वमसीत्यस्येति ॥ वर्त्तमानापदेशस्य
भविष्यदर्थताम् तत्पादाध्याहारस्याशास्त्रीय इत्यर्थः ॥ आदरादलोपालवरोधः सोमान्य
तद्भावाभ्यामोपसदवत्तदुक्तं ॥ आदरविषयाणां प्रतिषेधविधिभिः सर्ववेदवर्त्तीना
मवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्यादरस्य चैतद्भाव प्रत्युक्तानाता ॥ आ
नेदाहमः अथानस्येत्यत्रापमयोपपत्तिभावरूपेण विशेषेण प्रसिद्धः तत्रान्या
पतयाच निषेधरूपेणापि सिद्ध एव तथापि तस्यैव प्रपंचोऽयं तव्यः ॥ निरूप
नेनाभ्यस्यमहीन इति ॥ यथाप्पि शावरेदन्नमनोदाहरणं तेरं ॥ तथापि तुल्य
न्यायतयेतरेपि रोक्षमुदाहर्त्तुं मितुदाहरणांतरे दर्शितं ॥ तत्रशावरमुदाह
रणं ॥ अस्मात्पातयजुर्वेदविहितेः ॥ य एवं विद्वान्निमाधत्त इति ॥ तद्रंगत्वे
न यजुर्वेद य एवं विद्वान्वारवतीयं गायति य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति
य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायतीति विहितं ॥ एतानि च सामानि सामवेद उत्पन्नानि

१.
२

तिर्ग्गुणत्वं विद्याया मपवर्गलक्षणं फलं अस्मा प्रमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितं ये वीय
वीलोच्चनभवसीत्यश्रुतीनाम त्रैव तात्पर्यावधारणं नो चेत्पत्र तात्पर्यं तदन्यमपि तत्तु मुक्तं
उक्तं हि ॥ न विधौ परः शब्दार्थ इति ॥ न च विद्यायामपांतरतमः प्रभृतीनां तत्त्वदेहसंचारात्
तामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद्वा ब्रह्मविद्यामोक्षस्य हेतुरिति सांप्रतं हेतोरपिसति
प्रतिबंधेकार्यानुत्पन्नो नहेतुभावमपाकरोति नहि वीतफलसंयोगप्रतिबंधं गुरु
त्वेन पतनमजनयन्नहेतुः प्रतिबंधापगमेन तु वेगतहेतुः ॥ न च नेने तु प्रतिबद्धा
नामपांतरतमः प्रभृतीनामभ्युदयनिमित्तकर्मणि समापत्ति ॥ न चेदिहा
पि विद्याकर्मान्तरस्य नारि तेस्मरे विहिताधिकारपदप्रतिबद्धाब्रह्मविद्याया अपि न मुक्ति
रेतेवेति तथापि तदारभ्य कर्मणो प्रतिबद्धं तस्येव स्मृति यथाहि प्रारब्धविपाकस्य क
र्मणः प्रक्षयं प्रतीक्षमाणास्तत्र मदेहसमुत्पन्नात्र लभमानाकालोपि विद्यतेऽपस्य तथा त
त मोक्षमानेति ॥ एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणं फलविद्याकर्म पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वा

तत्रेदं संदिह्यते किमेतानि यत्रोत्पद्यंते तत्रत्येनैव उद्देश्येन स्वरूपेण प्रधानेन प्रयोक्तव्यानि सम
पत्रविनियुज्यंते तत्रत्येनोपांशुत्वेन स्वरूपेण उद्देश्येः सान्नाय्यं पंशुपसत्त्वेति अतः किं तावत्प्रा
समुत्पत्तिविधिनेवापेक्षितोपांशुत्वानां विहितत्वादंगानां तस्यैव प्राप्यमाणत्वे निबं
धनएवोद्देश्यः स्वरूपेणाहुः इति ॥ उत्पत्तिमुख्यव्यक्तिक्रमेण तदर्थत्वान्नरूपेण वेदसंयोगः
अपमर्षः ॥ उत्पत्तिविधिर्गुणानां विनियोगविधिस्तु प्रधानेन तदनपोक्षेति क्रमेणैकि
ये उत्पत्तिविधावुक्तेन उद्देश्यविनियोगविधावुक्तेनैवोपांशुत्वं सोपांशुविरोधो
कृतिक्रमस्तदेतस्मिन्व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन विनियुज्यमानत्वेन रूपेण तस्य
चारवंतीपादेवेदसंयोगोगात्सांनाय्यान्नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतः किंतिपुच्छमा
नत्वस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद्धि विनियुज्यमानार्थत्वादुत्पद्य
मानत्वस्य एतद्युक्तं ॥ वर्णितं ॥ पञ्च उत्पत्तिविधावपि च अनुरूपमस्ति विधित्वस्य
विशेषात् तन्मात्रेनोत्तरायकत्वोच्चारणरूपस्य तथापि विकाकानामैंदपर्यभिष्य

४४ ते॥ एकस्यैव हि विधेरुक्तस्मिन्विनियोगाधिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किं चिदेवरूपं केन
चिद्वाक्येनोल्लिख्यते यदन्यत्तो प्राप्तं॥ तत्र यथापि सामवेदे सामानि विहितानि तत्प्राप्तिर्न द्वा
वा॰त्रि॰ क्यानां तदुत्पत्तिर्सामापरता विनियोगस्य यानु वैदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्तया चोत्पत्ति
वाक्येष्वः समीहितास्याप्रतिलिंगादिनियोगवाक्यमपस्य तदेव गते सादर्यान्वयो
त्पत्तिवाक्यानिमवेतीति॥ तत्र येन वाक्येन विनियुज्यंते तत्स्यैव स्वरस्य साधनत्व
संस्पर्शितो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति भाष्यकारीयमप्युदाहरणमेवं प्रो
ज्ञापितव्यं॥ उक्तं च वेदोत्पन्नानां मंत्राणां मुख्यत्रप्रयोगे प्रामेत्राध्वर्युप्रदानके
पुरोडाशे विनियुक्तस्तोत्रप्रधानानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो न ज्ञात्रेति हौत्री के
त्रिके प्रयोगप्राप्तिरेवाम्नहापीति॥ ईप द्यामननात॥ उद्दंप्रविष्टगतत्र नविप्रत्र
स्तिधोपर्यपिः प्रपंच्यते॥ एकत्र मोक्त्रा मोक्ता विपयतोऽन्यत्र तु मोक्तारं वेति वेध्यमे
द्वयाभेद इति॥ नवमस्यद्दी उपदधाति निवपति बध्नाति विदल्लज्ञापरपरेषु विंतावि ति

नेतु मुद्रितं जतिमुरव्याथि संभवे तदा स्त्रयस्तापोज्ञात् नचचा कारोपानुरोधात्र दास्त्रयतो॥ सं
देहे हि वाकारोपान्निर्गते यो न च मुख्यत्वा देहिक गतत्व विषयो वशात्पः संभवति तुल्य
बलत्वाभावात्॥ नकर स्वचत तोवलीयस्त्वाना को न बाधनात्॥ तस्माद्धुं प्यमेदकू
तप्राहउ चाते घास्तपुर्णां वितथत्रं रुत पिबेत्तावि त्यत्र च द्धिल्वसंरव्या सत्रो अतीपते
तेन समान तो लागीनी पिबतां विति धृपोः पिबत्र पा सा बोध नीमासा चापक्रमो पसं
हारानुरोधेन न ध्योरपितु त्रि न्यापेन ला देशिको व्याख्येयापेन हु पक्रमे ते
यून चोपसंहृते तदनुरोधेन मध्यंनेयं यथा जामि त्वदोपसंहृते नोपक्रमे तदनु
ते समा घानोपसंहारे चसंदर्भे मुख्यपाति नो विष्णुनो पो उ यथ व्याञ्जामित्वापेसा
द्यः पृपा ज्विधि त मालभमाना विधित मविवर्दितत्वापिवादतया नीतां स्तु कस्याहेतोः
एकेवा सता हि ना धी पसी वा कस्मे दार्दिति॥ तथेला पितदनुरोधेन पिब द पि बुके
मो हि परं ल देशी यं पबिबतां वि त्यनेन तथा चवेध्या मे हादिध्या मेदउति॥ अपि च

बो॰ त्रि॰ त्रि॰
४५

सुव्यते पुनेरोते सुप्रकरणस्यन्वयेपि वीर्यापर्यालोचनया परमात्मावि[ष]यत्वं गम्यते यथैवं कथं तर्हि
जीवोपादानं मात्वमुच्यते इत्युक्ते आह ताद्रूप्यविवक्षयेति ॥ नास्मा जीवः प्रतिपाद्यते किंतु पर
मात्मैवात्मनोऽभेदं जीवस्वरूपोऽपि तमसा यन्नेच्छते परमात्मविषयोपाद्यभेदविवक्ष
त्वान्न भेदविचारावतारस्तस्मादेकविषयत्वमसि इति ॥ जीतकामे तत्यामव त्वादिकं ते नः॥ को म
पीतकेयकहोलचाक्रायणोषस्तप्रश्नयोः पक्षे मपोर्विषयो नैरंतर्ये ऽन्यत्वात्तयोः
किमस्ति भेदो न वेति विशये भेद एव निश्चयः ॥ कुतः प्रश्नपुनरुक्तत्वप्रसंगो न रूपो
न भेदः॥ प्रतीपतेतपापितस्येदेवस्सउनः॥ अत ते रविशेषोपादानस्य प्रसंगात्पुन
त्वमाप्तत्वं छूटः॥ प्राप्त॥ नचैवमस्यैवतां ह ज्ञान वक्तव्य उपदेशोपि यथा भेदो न भ
वति सप्रयोतत्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र तत्पोहापये भेद इति पुनः॥ अपर एव मा
भगवान्विज्ञापयति विविधित्रयाच्चपुतेतेन नाभेदोधुज्यते नचेह तथा विज्ञाने न यथा
पीह वेषामेदोऽवगम्यते तथा प्रकरणे स्थैवाशानापादि मात्रात्वयोषा यज्ञे उपाक्त

नादेवतत्रचकार्य्यकरत्वविरहोपाध्येनपासनादिष्वाभेदएवेतिप्राप्तेप्रत्युच्यते॥ नैतदुपा
सनाविधानपरमपितुवस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं॥ प्रभूतमतीवचनान्तोवचनेनोपल
भ्यतेकिंयतोयप्येवमेतदेतामवगतिविध्येरप्राप्तप्राप्तमर्थ्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः॥व
स्तुस्वरूपंतुपुनःपुनरुच्यमानमपिनदोषमावहतिरागद्वेषादिहिपण्यवंदत्याहोः
विशेषतत्त्ववेदोपितृभीमप्यमप्रहितः नचसर्वपापानांरूपमेकत्रारानायाप
त्ययाद्यन्तत्रैवकार्यकरणप्रविलयात्रस्यादेकोविपाप्रत्याभेज्ञानात्॥ उभोम्पा
मध्विविद्यासांभिन्नत्वात्अप्राप्तिपाघातइतिपामनन्तेषम्र्वपदेकदेशीतम्प्रतिम
वीतरत्वविरोधोदर्शितः॥ अन्यपाभेदानुपपत्तिरितिवेदितव्यंत्युप्रपदातत्वाभि
मापाद्दर्शितः॥ स्वानन्मन्यत॥ व्यतिहारोविशिषन्तिहीतरवत्॥ उत्कृष्टस्यानिकृ
ष्टरूपापत्तेनौभयत्रोभयरूपानुचिंतनेऽपितुनिकृष्टेजीवउत्कृष्टभेदचिं रूपा
तनमेवंनिकृष्टउत्कृष्टोभवतीतिप्राप्तमेवंप्राप्तउच्यते॥ इतरेतरानुवादेने

५६
वि॰त्रि॰त्रि॰

तदेतद्रूपविधानादुभयत्राभयचिंतनं विधीयते ॥ इतरथा तु योऽहं सोऽसावि
त्येतावदेवोच्यते ॥ जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेत न त्वीश्वरस्य
जीवात्मत्वं ॥ योऽसौ सोऽहमिति ॥ यथा तत्त्वमसीत्यत्र तस्मादुभयरूपमुभय
त्राभ्यासेनोपदिश्यते ॥ नन्वेवं मुख्यरूपस्य निरूपत्वप्रसंगस्तु केतनि
मित्तो नासगुणो ब्रह्मोपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निरूपता म
वति च सैव चित्फलाय तथा ध्यानमात्रे विधीयते न तस्य निरूपतामापाद
यतीति चेदिहापि व्यतिहारानुचिंतनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु रूपता
भवतु तद्रूपस्य ॥ अन्वाचयशिष्टतादात्म्यदार्ढ्यं भवन्तो येतो महे ॥ सत्य
कामादिगुणोपदेशादवतरूपेश्वरसिद्धिरितीति वक्ष्यमाणप्रयोजनमयपात्ता
ध्याननिति ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं
महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान् जित इन्नसावसत्य
नो

नि:

१

एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म प्रवीतास्य हृदयारण्यस्य ब्रह्म
णः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विधीयते तदिति हृदयारण्य ब्रह्मलोकेनन्तदापरा
मृश्यते तद्वेति वक्ष्यमाणस्य प्रकारस्य तरमस्य परामृशति तदाग्नेज्ञासव भुवैष्कि
तदित्यत आह सत्यमेव सत्यमनेनैतत्त्वं नाम नं सत्यं॥ तदुपासकस्य फलमा
ह स यो हैतमेवं वेदेति यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद कथं वेदेत्यत आह सत्यं ब्रह्मे
य तीति॥ स जयतीमाँल्लोकान् किं च जित इत्यसौ वशीकृतः॥ इन्नु शब्द इत्थं शब्द स्यार्थे व २
र्तते विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निहितं शत्रुं परामृशति असावदिति॥ असन्न्येवे
त्यर्थः॥ उक्तमर्थं निगमयति॥ य एवमेतदिति॥ यः एवं विद्वान्कस्माज्जयती
त्यत आह सत्यमेव हि यस्माद्ब्रह्म॥ अतस्तदुपासनात्कलोत्पादि सत्य
इत्यर्थः॥ तद्यत्तत्सत्यं किमसौ स आदित्यपदप्रतिपाद्यः अप्रकारेण स
मष्टो कस्मिन्नालम्बते तदुपास्तिर्नोपपद्यत इति॥ अत उक्तं॥ स आदित्योप एव ह

बा.श्रि.
४७

त्याहिनाः॥ तस्योपनिषदहरहमिति॥ हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद तं तेनाः॥ उपनिष
द्रहस्यं नाम॥ तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति॥ हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतत
तथा चेति वेदनं तु वेत्फलं पापहानिमाहेत्यः॥ तस्मिन्नेव मण्डले॥ ओष्यकारः
सर्पाहेतस्मिति॥ सैनामा सामो पाकं नामिक्तिः॥ तथा चक्षुरादि तदेतस्मिन्द्वारे सत्यमि
ति सर्वत्र लोकस्य द्वारं तीलकस्य द्वारं यमि लोकस्य द्वारे सप्रमाणमेऽद्वारे सत्यं मध्य
तोऽन्नं तत्तदेतदन्नं तस्य लोने पत्तिष्ठ होते सत्यरूपमेव भवति नेनेविहं सम
न्नं तहि न स्त्री लीकान्नुबंधरुज्ञारकार्यः॥ निरनुबंध स्त्रकारो द्रष्टव्यः॥ ज्ञा
त्रेहि प्रथमो नमेऽद्वारे सत्यमन्त्यरूपाभावात् मध्यतो मध्येऽन्नं॥ अन्न
तं मन्त्यु मृत्युं न त पोत्ककारं तात्पर्यात् तदेतदन्नं तेमत्यु रूपं पुरुषतः सत्ये
न परिगृहीतं अनृतमपि वितं सत्यरूपापन्नम्॥ ततोऽविकलंकं तत् सत्यरूप
मेव सत्यबाहुल्यमेव भवति मोघमस्य हिनस्ति॥ स एवं सत्यं विद्वांसः स

त्पनुबंधाभेदेपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति॥ कामादीतरत्र तत्र चाय
तनादिभ्यः॥ छांदोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः॥ तथाहि छां
दोग्ये अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंति एतांश्च सत्यान्कामानित्यात्मवत्कामानामु
पि वेद्यत्वं श्रूयते॥ वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमोक्षाय ब्रूहीति
तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः॥ निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्य स्तुत्यर्थमेव
सगुणविद्यासंबंधिगुणोपसंहारः संभवी सगुणायां च यद्यपि ध्यानार्थमनवशित्वादिगु
णोपसंहारः संभवः॥ नहि निर्गुणायां विद्यायां ध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनात्र ध्येय
त्वेन संबंधो रन्नपि तु सत्यकामादिगुणानां तरीमकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार
उच्यते॥ एवं व्यवस्थिते एष संदेहो यो ऽस्मिन्करणे सर्वस्य साम्यबाहुल्ये पि कत्रा कोपा
धारत्वे स्यापरत्र चाकाशे तादात्म्यस्य श्रवणं तेन भेदे विद्ययोर्नेपरस्परगुणोपसं
हार इति पूर्वः पक्षः राद्धांतस्तु॥ सर्वसाम्यमेवोभयत्रास्याकाशोपदेशादाकाश

शब्देनैतत्रात्मोक्तः॥ अत्र दहराकाशाधारः स एवोक्तः इति सर्वसाम्याद्व्रह्मसगुभ
यत्रापि सर्वगुणोपसंहारः॥ सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारस्य व्यव
स्था दर्शिता तस्मात्सर्वमवदाते॥ आदरादलोपः॥ छांदोग्ये वैश्वानरविद्यायांतद्भु प्रासक
स्यातिथिभ्यः पूर्वं भोजनेनैतेन यद्यपि प्रथमप्राणाग्निहोत्रानं चिंतासाहोम्या पितु
तस्य बंध प्रथमभोजनसंबंधात्किंत संगतिः विचारगोचरं दर्शयति छांदोग्ये वै
श्वानरविद्यां प्रकृत्येति॥ विचारप्रयोजकं संदेहमाह किं भोजनलोप इति अत्र पू
र्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति तथाह्युक्तमिति भक्तागमनसंयोगादिति॥ उक्तं
स्वत्वेन तत्प्रथममेव तत्रैपदकर्मप्रयोजकं नतु नयनस्य प्रतार्थत्वादितिचेन्न॥ तथा
सोमक्रयार्थानीयमानैकहायनी सप्तमपदपांसुग्रहणप्रयोजकं नतु नदेक
हायन्या नयने प्रयोजकं परि॥ तत्कस्य हेतोः सोमक्रयार्थत्वात्। नयनस्य प्रयुक्त
त्वात् तद्वत्प्रवृत्तित्वात्सप्तमपदपांसुग्रहणस्येति॥ तथाहाप्रियो ऽनेना

वा. त्रि. त्रि.
४५

पि भोक्तृत्वसंबंधो गत्या प्राणाहुते भोजनाभावे भक्षप्रत्यक्षप्रयोजकत्वमिति नास्ति
पूर्वपक्षस्याधिकरणस्य तात्पर्यं॥ पूर्वपक्षे माभूद्विप्रसमाधानं॥ एवं प्राप्ते न लुप्य
तेति तावद्वहुतावच्छेदः स्विष्टकृति शेषकानिराकरणाधि॥ प्रकृतिके स्वादु तरं॥ श्रो
तृणां तदेव स्फारयति तथाहि ति जाबाला हि स्रावयंति पूर्वेतिथि पिण्डो ऽश्रीपादि
त्ता॥ अश्नीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्यु
पासते॥ एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इति वचनादग्निहोत्रस्यापि पा
कृतान्निष्पत्त्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतया इहापि पूर्वेतिथि पिण्डोऽ
श्नीयादिति प्राणाहुतिप्रधानत्वेन लक्ष्यते तदेवं सति यथा वैश्वदेव महत्त्वाऽग्निहोत्रे
परस्परं जुहुयादेवं तद्विपरीति पिभोजनस्य प्राप्यप्येग्निं दिव्याश्चाग्निभोजने स्वामि
नः प्राणाग्निहोत्रे प्रयुक्तं प्रापयंती प्राणाग्निहोत्रस्य द्रव्यकारणे तत्त्वादिष्टयतामे
धाकृतिः प्राणाहुतिं किंतु स्वामिभोजनं न प्रद्यात एवं न भोजने पीत्यतः स्यात् हयाहित

नाम्नाह्नरोपासनता॥ यदपि तत्पत्त्यस्तस्मिन्निति॥ प्रकृतानुकर्षत्वाभेदः प्रतीयते तथापि फ
लभेदेन भेदः॥ साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषयोर्दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य
जेत यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रबोधः सत्यप्यनुबंधाभेदे भेद इति
प्राप्तसत्त्युच्यते॥ एकैवेयं विधा न तत्त्वमिति प्रवृत्तपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञाना
त्॥ न च फलभेदः तस्याधिकारहरं हरमिति तत्त्वैव पदं गात रेरे हस्य नाम्नोपा
सने तत्सांशं सार्थेऽप्यवादा पं न फलैकत्वेनैतन्तो ज्ञाते प्राविवारा स्यासमाणं विरो
धतया संवालितादिकारकत्वात्॥ तत्र समस्तापि वादिकफलपुरामेकमेव
पासनमिति सिद्धं॥ परकीये व्याख्यानमुपन्यस्यति केचित्तु नमिति॥ वाजस
नेयकमप्यसादित्यविषयं छांदोग्यमपीत्युपास्याभेदाद्भेदः तत्र वाजस
नेयकोक्तानां सत्यादीनां गुणानामुपसंहार इत्यत्रापि सैव हिंसत्याद्यमिति तत्र व्याख्या
तं॥ तदेतद्दूषयति तन्नसाधीति॥ ज्योतिष्टोमकर्मणि संवेधिनी यमु जीप क्वचिद्याव्ये

प्राप्यमपत्वोपसंहतेनंतरां सा प्राप्यमपवतोऽग्निहोत्रस्य लोपसंहतेति मन्यते ॥ ईदृशः यवल्लभ
माहृदृशः प्राणाग्निहोत्रस्य यदृतिथिभोजनोत्तरकालविहितस्वामिभोजनसमयादपकृष्यापि
पि भोजनस्य पुरस्ताद्विहितं तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राप्यमपधर्मलोपमपि न सहते
अतिः तदाऽस्याः नैव तद्याधर्मिलोपसंहनं दृष्टपूर्वः ॥ पूर्वपक्षोद्दादेपमनुभाष्य दूषयति
ननु भोजनार्थमिति ॥ यथा हि कौण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे प्रकरणान्तरात्वेन धर्मि
काग्निहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तरविहितं तथा तदकृदेसामान्यरूपेण नैय्या
मिकाग्निहोत्रसमाननामकत्वात् तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिः एवं प्राणाग्निहोत्रे
पि नैय्यामिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृति प्राप्तौ भोजनागतमन्नाद्द्रव्यं तत्ताद्विधीयते न चैत ॥
वता भोजनस्य प्रयोजकत्वं ॥ उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात्प्राणाग्निहोत्रस्य
भोजनाप्रयुक्तत्वमिति ॥ न चैकदेशद्रव्यतया उत्तरद्वादशिवि स्वतेऽस्य मवघातादिवद्प्र
योजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् ॥ यथा ग्रावाघन्या पत्नीः संयाजयं

५०
त्रि·त्रि·
वी·

तीति पत्नी संयाजानां ज्ञ चन्द्रैकदेशाद्द्रव्यान्तु याजा याघनीयप्रयोजकत्वं ॥ कहि नामाप्रयोजको भ
वति यस्य प्रयोजक ग्रहणमंतरेण गार्हपत्याग्न्याधेयप्रयोजकत्वे पुरोडाश ग्रहणमंतरे
णोत्तरार्द्ध स्नानं शाक्यं ॥ शक्यंतु तायावनीव द्रव्यं तत्सानुं ॥ तस्मात्पत्नी याजाघं न्यंतरेणापि पशूपादाने ॥
पर प्रयुक्तो पस्थप जीवनेन चरुं इशो मांसं विकीर्णयिणे संकृते दिवदानी तिकृ पादीयते एवं मत्तन्म
पिशाकस्युपादातुं तस्मान्न भोजनेमाव प्रयकत्वमस्त च नंयिमाष्यकारस्य ॥ उपस्थितत्वान्न्द्रव
नात् ॥ तद्धि मीमांसितिहि वचनेन विक्रमपि मन्नोत द्रव्यं हो मे विनियुक्तो तदः सर्वनाम्नः सन्नि
हितावगमनमंतरेण प्रधानापर्यवसानात् ॥ तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानामपतयद्रव्यं स
पम्मागच्छेदिति सन्निहितमपेक्ष्य निर्वेदितव्यंतच्च सन्निहितं भक्तो भोजनार्थमित्युक्त
त्वाची क्षीरवितलूतं समवपतंति वितनने मंत्रे वा उपो वा द्रव्यांतरे वो प्रयोक्तुमर्हति ॥ याघन्या
स्त्ववयवभेदस्यनाग्नीषोमीयपशुधीतंनिरूपणं ॥ स्वतंत्रस्यापि तस्य स्कंनास्य स्पर्श गो सवि काथ्यहस्यले
नात् तस्मादस्त्येतस्य याघानितो विशेषः यज्ञोक्तो चोदकमाप्त द्रव्याबाधयाभक्तो द्रव्य

स्वलोपे मालान्निहोत्रलोप इति मन्यते पृथेव्यह्णी ॥ अग्निहि वितिपति निक्षुपादात ७

विधानमिति तदयुक्तं ॥ विप्रदेशस्य तस्माग्निहोत्रनाम्नः तथाभावनादर्थवादिकस्य तु सिद्धं किं
चित्सादृश्यमुपादायफलाववकल्पते नोपपद्यते नैतद्युक्तं विधातुमर्हतीत्याह नचात्र प्राप्तत्वादग्नि
होत्रधर्मप्राप्तिरिति ॥ अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावप्युपरतस्य मानाया विकृतत्र
प्राप्तेर्बाध्येत न च सति संभवे बाध्यन्ते च यो न्यायः ॥ कृष्णलचरौ स्वल्पत्वादवघातो प्राप्तस्य बा
धोप्युपपद्यत इत्याह धर्मप्राप्तौ चाप्युपरतमानायामिति ॥ चोदकाभावमुपोद्बलयति
अतएव चेहापीति ॥ यतएवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽतएव संपादिकत्वमग्निहो
त्रशब्दानां नतत्संप्रतिसंपादिकत्वं नोपपद्यते कामिन्यां किलकुचवदनाद्यसता च
क्रवाकनलिनादिरूपेण संपाद्यते ॥ ननु न घो चक्रवाकादयः एवं चेत्र वाका
दीनां संपाद्यते अतो यवगव्यां मे न चोदकप्राप्तिरिति ॥ यत्वादरदर्शनमिति ॥ त
ञ्जितनपहे प्रापण्यादि धानार्थं प्राप्तिं प्रहे धर्मानवलोपस्तस्मिं धर्मिणोपि ॥ ते
त्वेतावतां धर्मिनित्यतामासङ्गतीति भावः ॥ नन्वग्नितोऽपि भोजनेनोत्तरकालेतास्वामि

५९
वा॰त्रि॰त्रि॰

भोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यत इत्यत आह नाशिव चनस्यातिभारः॥ सामान्य
शास्त्रबाधापोऽविशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः॥ तन्निर्धारणनियमस्तु हुत्वे-
ष्टपयस्प्रतिबंधः फलं॥ मध्ये वपास्य पूर्णमदीक्षु हूर्भवतिनस्यपापर्दः॥ लोके
श्रुतेनतीलेतदनारभ्याधीतमव्याप्यचरितकर्मनुसंबंधस्तु हूराकानुप्रयोगव
चनग्रहीतंक्रतुं स्य फलानपेक्षेऽसिद्धवर्तमानापदेशजातीतं नरात्रिस्त्रक्रतुव
त्फलतयास्वीकरोति एवमव्याप्यचरितकर्मसंबंधोऽपि गतमुपासनंकर्म
प्रयोगवचनेनगृहीतेनासिद्धवर्तमानापदेशादवगतसमस्तकामावाप्तिकतल
देशफलेकल्पनायालेपरार्थत्वात्प्राचपरमार्थीसज्जो॥ द्रव्यसंस्कारक
र्मस्य परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति॥ एवं च मतिरक्तोऽपूर्णतन्नियम
वदुपासननियमइतिमामहउच्यते॥ प्रकृतेऽपरीतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्र
तेन नहि पूर्णतास्नानायापाद्यादिवफलसंबंधमनुभवितुमर्हति॥ अव्यापारस्यपत्वात्

आपरस्य च फलसाधनत्वात्॥ यथाहुरात्मेत्रिमतः फलदर्शनादिति॥ नापि स्वादिरता
यामिव प्रकृतक्रतुसंबंधोपपद्यमानस्तदाश्रयः प्रकृतोस्ति॥ अनारभ्याधीतत्वात्
पर्णमयतायाः तस्माद्रूके नैव जुहूसंबंधद्वारेण पर्णतायाः क्रतुरास्त्रयोजापन्नी
पः न चोत्तरं वाक्यं तत्राप्युपपत्तुमर्हतीति तत्रैवाक्यस्यतात्पर्यमवप्रशास्त्र पर्णीय
यथाच्चतत्परं सन्न पर्णतायाः फलसंबंधमपि गमयितुमर्हतीति वाक्यभेदप्रसंग
दुपासनानां तु व्यापारात्मत्वे स्वत एव फलसंबंधोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फले
विधानेन विरुध्यते॥ विशिष्टविधानात् फलाय स्वल्पोद्गीथसाधनकर्मप्राप्त
नेविधीयमाने न वाक्यभेदमावहति॥ न च कर्मांगोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रो
क्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेः उद्गीथमिति॥ यथा चोत्तनादिषु इव संस्कारेषु फल
श्रुतेरर्थवादत्वमेवं न ह्युद्गीथस्योपासना॥ किंतु तद्दवयवस्योंकारस्य तु
लोभ्यध्वस्तात्॥ नचोंकारः कर्मांगमपि तु कर्मोद्गीथावयवः॥ न चानुपयोगमपि

वा.त्रै.त्रि.
५२

तं तस्मात्सत्कृत्य जुहोतीति विद्धि नियोगभंगेनोंकारसाध्यनादुपासनात्फलमिति संबंधः॥
तस्मात्प्रयाजत्वात्प्रयाजपित्वोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपास
नानीति दृष्टव्यं शेषमुक्तं भाष्ये॥ न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति॥ अर्थवादमा
त्रत्वेऽस्य तत्परेऽत्रानन्वयिनो तथा फलपरत्वे नतु वर्तमानोपदेशात्साध्यात्फल
प्रतीतिः॥ अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानापदेशात्फलकल्पना॥ फल
परत्वे त्वस्य न शेषत्वं प्रयाजादीनां पारार्थ्यं न तु फलत्वेवक्तुमिति॥ प्रदानवदेव
तदुक्तो॥ ननु [illegible] चनपावादुपासनयोः स्वरूपार्थ्यदसिद्धेस्तदर्थानविरूप
णात्तयोस्तद्विषयोपासनाप्रयुक्तानं चाप्यात्मादिदेवगुणभेदाद्भेदः॥ नहि गु
णभेदे गुणवतो भेदो न ह्यग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य दधितंडुला
दिगुणभेदाद्भेदो भवति॥ उच्यमाने कर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेद
कः यथामिक्षा वाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नैवमुपासनाकर्मसंयुक्तः। अध्यात्मादि

दैवोपदेशेषु चोदनोपासनासंयोगात्तयोपक्रमोपसंहारालोचनमपि विधेयैकत्वविनिश्च
यादेकैव स्तुत्यस्वकॢप्तिरिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु ॥ सत्यं विधेयैकत्वे ॥ तथापि गुणभेद
त्स्वकॢप्तिभेदः साधयं सामान्यकालगुणभेदाद्यपेक्षास्मिन्नपाग्निहोत्रे स्वकॢप्तिभेद एव
मिहाप्यध्यानाध्यि दैवगुणभेदात् प्रागुक्तनस्यैकस्यापि स्वकॢप्तिभेद इति सिद्धं ॥ अ
ध्यानार्थोपि यमध्यानाध्यि दैवविभागोपदेश इति ॥ अग्निहोत्रस्यैवाध्यानस्यक
तेदध्यितेऽकुलादेवरूपं प्रपञ्चोपदेशः ॥ एतेन क्लृप्तोपदेश इति ॥ एतेन तत्वाभेदेन एव
कारस्य वाग्यादित्रे तन्निराकरणपि ॥ नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं प्रतीयते न
तु वायुः ॥ तत्कथं वायुमात्रमिन्द्राहेत्यत आह रेवतेस्तत्र वायुरिति ॥ वायुः स्वतत्वं गन्धाहि
न्स्वरूपं तद्द्वस्तु गन्धादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नो गन्धादिरूपस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगु
णतया वायुरनवच्छिन्ना देवता सर्वेषामभिगम्यन्ते इति ॥ मिलितानां स्वरूपादि
भेदादिरूपस्य देवतायाज्ञभेदात्त्रयास्यमपि युक्तेऽशानां सहस्रभेदानां संकायामुक्त

वा॰त्रि॰त्रि॰
५२

त्तिवाक्यएवकरताधिकारस्तस्वरूपगुणभेदरूपान्यानुवादकाख्यातासंविधानाद्यप
पान्यासमेवदेवताप्रयत्नाविदानप्रयत्नंभवति॥सहप्रदानेहिव्याख्यासंविधान
मनुपपन्नं॥अभवातितुप्रदानेव्याख्यासंविधिरर्थवान्नतथाविधस्यैवक्रम
स्यविवक्षितत्वात्स्रुगमनमन्यत्॥लिंगमंत्रपस्वात्तद्विवलीपसारूप्य॥इहसिद्धं
तेनोपक्रमप्रभवपदार्थपित्वासिद्धंनयति॥तत्रयथापिमंत्रयोर्लिंसंगीलिंगानि
मनआदिरादौनांस्वातंत्र्यस्तत्रवैकानितथापिनतानिस्वातंत्र्येणस्वातंत्र्यप्राप
कानिप्रमाणप्रापितेतुस्वातंत्र्यमुपोद्बलयन्ति॥नवाजान्किस्वातंत्र्यप्रापकंप्रमाणं
नचेद्सामर्थ्यलक्षणंलिंगंप्रयोगेनास्यस्वातंत्र्येणप्रापकंभवेत्॥तद्धिसामर्थ्यम
भिधानस्यजातिस्यवाक्यात्॥यथाप्रभावयन्नुमंत्रेणमंत्रस्यप्रभावपानुमंत्रणो
पयात्वयमुनायजेतेत्येकत्वसंख्यायाअर्थस्यसंख्येयावच्छेदसामर्थ्यंनचेद
मन्यापिहरिनलक्षणंलिंगंतथाप्यसंयुक्तेनास्यविच्छेदोनैककालपता

विधिपरत्वात् तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे लिंगे विरोधे पि प्रकरणं प्रत्यक्षं मानसग्रहादीनां
क्रियाशेषतामवगमयति॥ न चैतेहेवैविध्याचिन एवैतदवधारणं क्रियते। क्रियानुप्रवेशं
वारयतीति न क्वापि विरोधे सति न प्रकरणं भवेदिति साधनतापाकरणार्थत्वादव
धारणस्य॥ न च विधिपरा हैवं विदुक्तिता भवंति उक्तं ष संबंधमात्रपादकत्वात् प्र
करणमपवादितुमर्हति॥ अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि॥ न चैतत्स्वातंत्र्येण प्राप
कमित्युक्तं तस्मात्तदपि न करणविरोधापादकं नायालमिति सिद्धं मानसादिकानामपि तेन प्र
करणात् क्रियानुप्रवेशिन इव मानसवत्॥ द्वादशाहे श्रूयते॥ अनया त्वा पा
त्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णामीति॥ तत्र संशयः॥ किं मानसं द्वा
दशाहादहरंतरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नो ग्रहमिति। तत्र बाह्यं द्वादशाहेभ्य
न्नो मानसं भिन्नमिति मानसस्य द्वादशाहाद्भेदेन व्यपदेशात् द्वादशानन्तरभेदवर्णितः॥
निर्दिष्टानि द्वादशाहस्य गतरसानि छंदांसि तानि मानसेनैवाप्याययतीति पद्वादशा

५४
वा.त्रि.

हस्यमानसेनस्तूयमानत्वाद्वैदेवसमग्रतिस्तुतिस्तुतभावस्योपपत्ते द्वादशाहादहरहःरंतरसं
नतदंगं पत्नीसंयाजोत्तरत्वाच्चाहः पत्नीःसंयाजस्यमानस्यापप्रकर्षप्रतीतिरिति मानसस्य
पत्नीसंयाजस्य प्रस्तावकृतेः॥ ननु यारदशाहे पवपुत्र द्वादशसंरव्यासमवायात्क
पंचितत्प्रकृत्यापि वक्त्राद्वादशाहसंज्ञाविशेषाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते॥ समा
म्नातेरहि अपोद्दशात्वे हि सति दुशाहद्वितिसंज्ञाअथनापवृत्तोऽभिधीयते॥ नत्व
श्रिताहद्दशी प्रमाणंतरस्य॥ न च व्यपदेशभेदोऽहरंतरत्वकाल्पितु मर्हति॥ अग्निं
भेदे नापि तदुपपत्तेः॥ अत एव स्तुतस्तावदभावस्यापुपपत्तेर्दवदंतस्येवदीर्घे
केशैः पत्नीसंयाजोत्तरत्वात्तु पपद्यते स्वर्गीकीतपापिदशमस्याहो विशेषवचनात
मानसस्याग्निग्रहणस्यादन्नकवनाहीनि पत्नीसंयाजोत्तरांचिमविषयति॥ कि
मिवहिनकुर्यादुच्चनमिति॥ तथावैदशमस्याहो विसर्गोपन्मानसमितिवचु
नाद्दशमाहरंगतावगम्यते विसर्गोऽतोऽतवतो धर्मो नस्वतंत्रइति॥ दशमे

इति मानसाय प्रसर्पतीति दशमस्याहं गमाधारत्वनिर्देशात्तदंगं मानसं॥ नाहारंतरस्मितिसिद्धं॥
तदेवं द्वादशाह संबंधिनो दशमस्याह्नो गं मानसमिति धर्ममीमांसामन्त्र कृतोक्तं॥ दशरात्रे
गतस्यापि दशमस्याह्नोंगमिति भगवान्भाष्यकारः॥ कल्पांतरवल्लेनाह यथा दशरात्रस्य
दशमेहन्यविवाक्यइति॥ अविवाक्य इति दशमस्याह्नो नाम॥ अविवाक्ये॥ नहि सं
पादिकानामग्नीनामिष्टकाचितेनाग्निनाकिंचिदस्ति साद्दश्यमन्यत्रक्रियानुप्रवेशा
त्तस्मादपि नस्वतंत्र इति माहेऽभिधीयते॥ विध्येव तु निर्द्धारणात्॥ मानसं दनेयसंस्मातिवि
ध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राह संकल्पे॥ एते ह्युत्वेक्षतवैष्णुदेशेष्ववचनानि त्व
पूर्वत्वादिति॥ न्यायाद्द्विक्षिरनेतव्यसाग्यानि चैते भोग्यादेशोऽपि॥ प्रतीयते तदनुरूप
एव संभवति॥ प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सातत्यं चावधारणं च फलमेद्दस्त
मन्त्रप्रत्युक्तमंतेवेधस्त्र॥ न चास्यकोदोहेनादि व ज्ञात्वयी त्रितत्वये न पुकेचाप्यस
कस्मेघारंतं श्रमवेत्॥ न च विध्याचितएवेत्यवधारणं बाध्य साधनाया करणीयं॥ स्च

५५
ता॰चि॰दि॰

भावतएवविषयाभावव्याप्यानपेक्षत्वसिद्धेः॥ तस्मात्तादिशेषावत्त्वानन्तर्गतहेतुव्याप्यानुप्र
वेशसंज्ञायाकरणाप्रसवध्यानत्वं॥ नचैवमपितत्त्वसंभंतिपोतत्वमात्रेणत्वेप
तत्र्यातिःपीड्येयो॥ तस्माद्युक्तिलिंगवाक्यानिप्रकरणमपोपसृत्वानेत्रभमनस्थिद
दीनामवगमयंतीतिसिद्धं॥ अनुवंध्यातिदेशाक्रत्वादिभूयस्त्वएवमेवविहितप्रते
चभाष्यएवस्फुटः॥ पडंगोपवेदपदितग्रकालेगत्वप्रवेशएककालेनेनमनस्थिद
दीनांविकल्पइतितदतुल्यकार्यत्वेनदूषयति॥ नचसत्यवक्रियाभंवंध्यइति
अपिचप्रकोपरपोभीगपोर्विपाप्राधान्यदर्शनातन्नत्ययपातिनोपितत्त्वसान्या
दिपाप्राधान्यतत्वमेवलक्ष्यतेनकर्मत्वमिप्यात्तुस्तत्रेण॥ पररागन्यशादस्या
दिष्वेनमपसृत्वात्वनुवंधः॥ स्फुटमस्यभाष्यं॥ आस्तिरागतस्रपः॥ राजास्वाराज्यका
मोराजसूयेनयजेतेति॥ तत्प्रकृत्यागमनेत्पेवलिंनानमेष्टिं॥ आग्नेयोऽष्टाक
पालोहिरण्यंदक्षिणेत्यमादिनाप्रकृत्याधीयतेयदिब्राह्मणोयजेतबार्हस्पत्यंमध्ये

निधाय आहिताग्निराहिताग्निं हुत्वा तमग्निं धारयेत् यदि वैश्यो वैश्यदेवं यदि राजन्यो ऽभिषितः । न असंभ
दिश्यते किं ब्राह्मणादीनां आधानं निमित्तोऽग्निः न स्वल्पमुत ब्राह्मणादीनामप्ययं प्रयोगो विधी
यतेऽभि क्षत्रे यदि प्रजापालनकंटकोद्धरणादिकर्म राज्यं तत्स्य कर्त्ता राजेति राजश
ब्दस्यार्थः । ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्त्ता राजसूयेऽधिकारः । तथा च सं
भवं त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्त्तार इति सिद्धं सर्व एव ते राजसू
य आहाः इति यदि ब्राह्मणो यजेत तेन मा दर्पोऽनिमित्तोऽयं स्वयं पः । अयन्तु राज्ञः कर्मं रा न हि क्षत्रियस्य
न्यमिति राजन्यकर्तृको योगात्तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामाह ये ब्राह्मसिद्धेरभा
वात् पितृनिमित्तामरस्वादिशब्दार्थावधारणप्रसिद्धिरिवोधारणं हि प्रजानां
राजशब्दप्रसिद्धिः तदवधारणकारणमिति ॥ क्षत्रियस्य एव राजेति न ब्राह्मणवैश्य
योः आभिरश्मीति राजसूयप्रकरणे भित्वा ब्राह्मणादिकर्तृको लिङ्गप्रयोगो बकर्मोऽणिप्रा
प्यते इति न नैमित्तिको निमित्तमाकिं तावत्साहं नैमित्तिकानीति राजसूयस्य कर्त्ता राजे

५६
वी·त्रि·त्रि

त्यायोगानामाप्तत्वं चाविवादः॥ तथाहि श्रावलेत्यादिष्टप्रजापालनादिकर्तृत्वकनववृंदआ
तपान्नंचत चामरादिलक्षणेषु राजपदं नां प्राप्यार्थस्याविवादः प्रपुंजानां प्रपंचतेने
नाविप्रतिपत्तेः॥ विप्रतिपत्तौ वप्यामीधप्रयोग जोय्येववराहवदार्यप्रसिद्धेरोधप्रसि
द्धितो बलीयस्त्वात्॥ बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे त्वन्कालायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्वि
रोधे वन्नपदं स्यादिति न्यायेन बाधनात् तदनुगुणं तथा वाक्यपंचिका रचन कुलादि
वदन्वाख्यानमात्रपरतया नोपमानत्वात् द्राक् स्पष्टकर्ता नाजेति सिद्धे निमित्तत्वा॥
अतएव तथा च यदि शब्दो ष्यां जनः स्यादिति प्राप्तमेव प्राप्तउच्यते॥ नैयतो न विशे
षोक्तिः स्यात् लोके प्रयोगयोः वैदिकाद्वाक्यप्रयोगाच्चविशेषप्रसज्ज दर्शितत्वात् हि हराज
शब्दस्य कर्मप्रयोगाहृकर्तृत्वे प्रयोगः॥ कर्तृप्रयोगाहृकर्मणी इति विराये वेदवा
क्यशेषवदाप्तपुक्तत्वं रस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णीयते प्रसिद्धेरोधा
णामनादरादिमतीचार्याणां प्रसिद्धिर्योगार्थादिसाद्वतो॥ न च संभावितादि

मज्ञा वा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोह्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते गव्यादिशब्द
प्रसिद्धेरनादित्वेन गवादिशब्दप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः॥ तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनु
मतां धर्मप्रसिद्धिं बलीयस्त्वेन द्योतयितुं सूत्रकारो राजशब्दे मुख्यत्वं कर्तृत्वे तद्धितो गज
शब्दो गौण इति॥ द्वितीयपक्षे बाधिकारादृष्टं जनन्वयेतत्प्रकरणमपोह्यावष्टम्भेन त
र्थः॥ अन्वयानुरोधी यदि शब्दो न लभ्यः पूर्वविधौ नगीतमन्यथापि तु महेति॥ आ
तं एवाहुर्यदि शब्दपरित्यागो नत्वध्याहारकल्पनेति॥ इयं चैकान्तस्य पादार्थधिका
रो राजकेतपाल्यप्रकाशं यावत्पदिति नाक्तिकत्वाच्चिंता॥ एतस्मिंस्त्वधिकरणे ना
प्यकामस्य त्रैवर्णिकस्य कर्मवा सोऽधिनिमित्तार्थपतावा लिङ्गादि श्रवणसंसारी दु
रे वेति॥ एकमात्मनः शरीरे भावात्॥ अधिकरणतात्पर्यमाह इहेति॥ समु
पनप्रयोजनमाह बन्धमोक्षेति॥ असमर्पणे बन्धमोक्षेति॥ समर्पणे बन्धमो क्ष
क्षाधिकारस्माभावमाह न स्वर्गतीति॥ अध्यात्मानन्तं त्रोत्रैत्र पौनरुक्त्यं द्योतयति॥ न
न्विति॥ तत्परिहरति॥ उक्तमाप्यवदतेति॥ न स्वजकारेणात्रैकार्यं नैपौनरुक्त्यम्

वी॰ति॰त्रि

५७

वेदपितृमात्यकृताऽत्रेतस्यैवार्प्यस्यापकर्षः समाप्येतल्लक्षणोपयोगितया नत्रवत इति॥ पूर्वा
धिकरणे संगतिमाह अपि चेति॥ न चात्माभिलोपपत्तेः मावात्रो चंतं तारोपोदाहृतेपरेतत्
तज्जातीयहेतुपूर्विकाराहेति॥ आहृ प्रमाह अत्रे केरहमा अदर्शनइति॥ यद्यपि समस्ता त्रा
न्यक्ते पुष्टि व्यक्तिजीवा पुष्पन चेतनं दृष्टंतपापि काणाकारः पत्रिणेते शुभविष्यति
नहि कएवाहयः समस्तव्यक्तीनमाह नादृष्टाख्यमादिकारि परिणामानानम
यति॥ आह किं गिरा चानुभवे देह एवं गौनपाकारः प्रापते नतु तदातिरिक्तः तदध्या
नः कुंडइवदध्नीति॥ अत एव चाह स्थलोकेषामी त्यादिनामानाधिकरण्योपपत्तिर
हमः स्थूलादिभिः॥ नञानुदध्यसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुंडेनाधिकर
णमनुभवे गौरिति मधुरं कुंडमिति॥ नचात्र देमात्यास्त्वमनुमानादिभिः साक्षा म
मुनेतुमर्ह॥ नस्वल्वप्रत्यक्षे प्रमाणमस्ति॥ उक्तं हि॥ देशकालादिरूपाणां भेदा
द्भिन्नासु शक्तिषु भावानामनुमानेन प्रतीतिरतिदुर्लभा इति॥ यदा चोपलब्धि
साध्यतां तरीयकभावस्यालंतरस्याश्च प्रत्यक्षगतिः तदाऽवेवकपापादुपश्यन्यं चारस्य

शब्दस्य॥ अर्थी प्रेत्य आत्मं तत्परो ह्यार्थिगो चरायाः॥ उपमानस्य च सर्वैकदेशस्य सारूप्ये दोः इत्यपि
कल्पितस्य च सर्वसारूप्ये तत्वात्॥ एकदेशसारूप्ये चातिप्रसंगात् सर्वैकदेश्य सर्वैरुपमाना
सौक्ष्म्यस्तु हेतुभी ष्प्रहता व्याख्यातः॥ चेष्टाहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः॥ स च श
रीरधर्मो न तथा दृश्यमानः शरीरधर्मः॥ एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरध
र्म एवेंद्रियादिप्रत्यक्षप्रत्यक्षान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयत्वानुपलब्धेः स
ति च शरीरे भावादंतः शरीरस्यापायेव॥ अन्यथा देहहानादृष्टकल्पनाप्रसंगात्
शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात्॥ शरीरे च संभवात्॥ शरीरस्य वेदादि
मदा लोकेपि प्रसिद्ध्यते॥ व्यतिरेकस्त उपलब्धिलाभेनत्तत्प्लछवत्॥ नाप्रत्यक्षं
प्रमाणमिति गीर्वाणः प्रत्यक्षापतेर्नुकूलभवानुमानादेर्नामप्रामाण्यम् व्याप्ति
तवानिश्चित्य हेतोर्हि लिंगादि रूपमात्रत्वाग्रहे नाप्रामाण्ये भाविनिरनुमहंति
न हि धर्मज्ञानमेवैषां मिंद्रियार्थसंनिकर्षादिप्राप्यमाणज्ञानमुद्देश्य महति॥ एवं तु

वा॰ वृ॰ वि॰ देशकालावस्थास्वरूपभेदेन व्यभिचारो दृष्टपूर्वः ॥ न चैतावान्प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभ
५८ वति ॥ यथाहुः ॥ नहीदमियतो व्यापारान्कर्तुं समर्थं सन्निहितविषयबलेनो
त्पत्तेरविचारकत्वादिति ॥ तस्मादस्मिन्ननिश्चितापि प्रमाणान्तरमनुपेयं ॥ अ
पि च प्रतिपन्नं प्रत्युपासनमपहाय प्रतिपन्नं विप्रतिपन्नं संदिग्ध्याः प्रेक्षावन्ति
ष्टि प्रत्याप्यते ॥ न चैषामिसंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः ॥ न खल्वेते गौरत्वादिवत्प्र
त्यक्षगोचराः ~~न खल्वेते गौरत्वादि~~ किंतु वचनचेष्टादिलिंगानुमेयाः ॥ न च लिंग
मप्रमाणं यत एते सिध्यन्ति ॥ न च तं सामीप्यभावमप्रविज्ञाप्य परं बनयुं उं पंप्रति
पिपादयिषतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्तानाम ॥ अपि च प्रभावो विहितनाहि
नप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशब्दप्रमत्तायां त्वं प्रवर्तंते परिहरंति
चास्यानर्थ एकेऽरकाकीर्णा नास्तिकस्तु प्रत्यक्षपरिपक्षः ॥ इष्टानिष्टसाधनभावे रो
भ्यन्नौ न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरेषु त्यक्तं प्रमाणं भवति ॥

न च परस्परत्वापनाय शरीरं प्रयुंजीत तस्मात्स्वस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् ॥ तदेवं मानामध्यन्तो
ल्लिकस्य जन्मांतरमस्मिन्नेवानुजन्मन्युपस्थितोस्याकलप्रदेहनिवृत्तिवि
हेकलयो मलानां नरकः परंकांतेचात्रस्मरिभिः ॥ अतैतप्रश्नोत्तरकोचरानापानुपपद्य
मानार्थापत्तिर्भूयः सामान्यतोगेनन्वोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणं तदन्नो
स्तांतावदस्ममास्त्यन्तरः ॥ यत्नस्त्यदूनमेवाहमत्यस्यः मारोनातिरिक्तो मालवैतदु
ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते योगव्याघ्रवरः ॥ स्वमदृशायां चेमारोरांतरयादि
न्यहोमिमानेप्युहकारोस्यदृस्यमत्याभिज्ञायमानत्वनित्युक्तं ॥ स्वत्रयोजनानुन
त्वव्यतिरिक्तः ॥ किंतु व्यतिरिक्तो आत्मा देहातरनुगतः तद्भ्रोवा भाविवात ॥ चैतन्यादि
र्देहिरादीनगुणः तत्तोऽनेनविशेषगुणत्वेन भवितव्यं नतु संख्या परिमाणसं
योगविभागादिवत्सामान्यगुणत्वेन तथा चयेन तद्विशेषगुणस्य वातन्नौ
विनोद्भूतायथाकेनपादयः ॥ न स्यान्निसंभवः अतत्त्वरूपादिरहितं चेति ॥ तस्मा

५६

ना॰त्रि॰त्रि

भूतविशेषगुणरूपादिवैधर्म्यान्न चैतन्यं शरीरगुणः एतेनेन्द्रियादीनामपि शरीरगु
णत्वं प्रत्युक्तं ॥ एवं प्राणस्यैवात्मत्वे यद्यपि देहधर्मा एव न पापिनं देहमात्रप्रभवाः प्र
तावस्थायामपि संगात् तस्माद्यस्यैते ऽपि धर्मा देहधर्मा भवंति स देहातिरिक्त
आत्मा ॥ आह एककारणत्वे ऽप्युपगम्यमाने तस्मात् पिदेहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैव
न्युपेतव्य इति ॥ वैधर्म्यांतरमाह देहधर्मा ज्ञाति स्वपरसमत्वाहादिदेहधर्मा दे
हशापया रूपादयः इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यं तस्माद्पिदे
हातिरिक्तधर्मा इति ॥ तत्र यद्यपि चैतन्यमपि ज्ञातविशेषगुणः पावकोतम
उवर्तेता न च मद् शक्ता व्याम चारः स्यामप्यंसमाना न्यगुणत्वात् ॥ अपि च म
दशक्तिः प्रतिमदिरावयवमात्रपावतिष्ठते न तु देहे ऽपि चैतन्ये तदवयवेष्वपि
मात्रपाभवेत तथा चैकस्मिन् देहे बहवः चेतयेरन् ॥ न च बहूनां चेतनानां मत्यो
न्यापि मायानुविधानं संभवेद्देवकशरीरव दोदुवबहवो विहंगमा विरुद्धादि

ह्नि यथाभिमुखाः समर्था अपि न हन्तुमात्मानमपि दशाभति यशोर्नु मुत्सहन्ते एवं सारार
मपि न किंचित्कर्तुमुत्सहेत अपि च नान्वयमात्राद्धर्मधर्मिभावः शक्यो विनि
श्चेतुं ॥ मामृदादोकाः शास्त्रसर्वो धर्मैः सर्वेष्वन्वयात् ॥ अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां
२ सदृश्यश्चात्र व्यंग्यकाः ॥ तथा च न साध्यकालमन्वयमात्रं स्पष्टतात् अपि च स
तितावदिति ॥ दृष्टांतरं विवदेत नाद्विपति किमात्मके चेति ॥ स एवैकोऽगे येना
हेनहीति नास्ति किंचिन्नाहं पदनुभवनमिति ॥ यथा हि भूतपरिणामभेदः कूपादिः
ननु भूतचतुष्टयाद्स्थांतरं ॥ एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यं ननु भूतभ्योऽर्थांतरं
येन दृष्टिव्याप्य सत्त्वो वायुरिति तत्त्वानीति प्रतिज्ञा व्याघातः स्यादित्यर्थः ॥ एत
तदुक्तं भवति चतुर्णामेव भूतानां समवायः ॥ अयमत्यपरिणामो न लक्ष्यते तत्त्वां
तरं यस्य परिणामो कूपादयोऽन्यद्रूपपरिणामांतरमिति ॥ अचेतनोऽपि मिन्ना
वद्धपत्रैर्मिदेहधर्मत्वानेरक्तं तिपाद्धपपत्तं तानामिदिद्वित्स्याततताहीति

भूतधर्मीरूपाद्रूपो जडत्वाद्विषया एव दृश्यानतु विषयिणः॥ न चैवं केचिद्विषया
णामपि विषयत्वं भविष्यतीति वाच्यं॥ स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्॥ न चोपलब्धा
वेव प्रसंगः तस्या अजडत्वात्ः स्वयं प्रकाशत्वाभ्युपगमात् कुतो पपादनं चैतत्तु
रस्मात्॥ उपलब्धिर्वस्तित मत्राववयवं पोतयति॥ यथैवास्यादिति॥ उपलब्धि
ग्राहिणा एव प्रमाणेन शरीरव्यतिरेको प्यवगम्यते तस्यात्मतः स्वयं प्र
काशत्वं प्रत्ययेन भूतधर्मभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्ये न व्यतिरेकनिश्चयात्
अस्तु तर्हि व्यतिरिक्तो पलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतंत्रात्मा प्यात्मनि प्रमाणा
भाव इत्यत आह उपलब्धिस्वरूप एवनात्मेति॥ आत्मानं तस्या वयुपल
ब्धिभेदेनानुभूयत इति विषयभेदाद्भेदः॥ न चोपलब्धिर्व्यतिरे
कीणां विषयाणां प्रत्यात्मं भवतीत्युपपादितं॥ न च विषयभेदेनाहिमाना
नामस्तीति चोपपादितं अस्मात्तस्मीदापात्मकमाभः॥ एवंच सति विषयरूपत

देहाद्विवस्तुतुल्यमाविति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदः संबंधा॥ तेनोपलब्धेरुपलब्धि
त्वमपि न तात्त्विकं किं त्वविद्याकल्पितं। तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह अहं
मिदमद्राक्षमिति चेति॥ न केवलं तात्त्विकोऽभेदान्नित्यत्वम तात्त्विकादपि नित्यत्वमेवेति त
स्यार्थः॥ स्मृत्याद्युपपत्तेश्च॥ नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर्दृष्टेति स्मृ
प तिर्नोपपद्येतेत्यर्थः॥ निराकृतमर्थं पि निराकरणं तेरापानुबंधेन यत्ने लिख्यति॥ यो हि आ
देहव्यापारादुपलब्धिरत्यद्येते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रति इदं दूषणं न चात्यंतं दे
हस्येति। प्रकृतमुपसंहरति तस्मादेन वद्यमिति॥ अंशाववद्धाम्नु नेयाख्याः स्तुहि प्रतिवे
दं॥ स्वराद्भेदाः श्रुतिवेदमुज्ञीथादयोऽभिधेते तदनुवदिष्याः श्रुतयः। प्रतिशाखं विहिता भे
दोना तत्र संशयः किं प्रतिशान्वेदय उज्ञीथादयो विहितास्तेषामेव तद्दृष्ट्वा विहिताः श्रुतयो दुता
न्यवेदविहितानामप्युज्ञीथादीनां ते प्रत्ययाः किं वा यत्रामिन्नेतरत्रेत्यज्ञीथमु
पासीते त्युज्ञीथप्रवणे नोज्ञीथसामान्यमवगम्यते निर्विशेषस्य तेस्यानुपपन्नेऽर्व

६१
वा॰त्रि॰त्रि॰

शेषाकांक्षायां स्वशास्त्रविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात्तेनैवाकांक्षानिवृत्ते र्नशास्त्रान्तरस्य
परसुडोपान्तरस्य प्रवृत्तेः॥ न चैवं सन्निधानेनाकांक्षा विपीडा यदि हि आकांक्षा समर्पितमर्थमपवा
धेत ततः आकांक्षी पीड्येत न चैतदस्ति॥ नन्वेवं डोपस्याप्यविहितत्वलक्षितो सामान्यविशेषो
बाधितो स्वशास्त्रागतयो र्नयोः स्वीकारे सामान्यस्यान्तरेण स्वीकारेपि॥ यथाहुः॥ आति
वा कौ गुरुहि त्वेहवपं तु आकांक्षितत्वलक्षिते॥ न घादि यदि मुंचामः कौ आति नत्रपोडपत्तद्वृति ता
एवं प्रासे स्मः॥ उडोपाद्यडावबहुलाभ्य प्रत्ययानानाशास्त्रान्मुप्रतिवेदमनुवर्त्तेर
न्॥ ननु प्रतिशास्त्रं व्यवतिष्ठेरन्॥ उडोमसित्यादि सामान्यस्याकांक्षते नेवैशेषा त
त्र तदुक्तं भवति॥ पुत्रेपदस्मुल्लामानयेत्यादौ प्रत्यक्षतिमविशेषेण प्रवृत्तामपि स
न्निधानात्तस्य लाकांक्षति कोप तदुक्ति॥ विधिरूपं प्रत्ययानं प्रयुक्त्वात्तदानां सम
भिव्याहारस्यान्यथानुपपत्त्या तदनुप्रवृत्तेः॥ न च स्वार्थमनस्त्वाद्रयत्वविधिरूपं प्रत्यया॥ न प
दानां मतिविशेषस्यान्यथानुपपत्त्या तदनुप्रवृत्तेः॥ न च स्वार्थ विधिरूपं प्रयुक्तं स्वार्थम्मोर

णं॥ नस्वप्रयोजनमपबाधितुमुत्सहते मा च बाधप्रयोजकाभावे नस्वार्थस्यारणमपीति पूर्वन्म
विशेषमवेजाया आश्रिकृते रेवन्तिमन्त्रैव विशेषेऽवस्थानं॥ इहतु आश्रकृते रविशेषेण विशि
ष्टापि प्रत्यायकत्वात्संकोचेप्रमाणाभावेन तन्त्रा॥ भि॥ न चेमन्निधानमात्रमपबाधितुमर्हति॥ अ
तस्मात्कान्यकृदेण चसर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेवान्तिमन्त्रैव स्थापनं पीडैव तस्मात्सर्वे
रूपादिविषयाः प्रत्ययाइति॥ मन्त्रादिवदाविरोधः॥ विरुद्धमिति नः केसं प्रत्ययः प्रत्य
मार्गेन नोपलभ्यते उपलभ्ये च मंत्रादिषु स्वारवांतरीयेषु स्वारवांतरगतक्रमसंबंधित्व॥
न कुहि हापीतिदर्शनाद्विरोधः॥ एतस्माद्दर्पितंभाष्यकार सूत्रमेनोक्तं॥ मन्त्रः कनुवत्स
मसं तपाहिदर्शयति॥ वैश्वानरविद्यायांछांदोग्ये व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं चोत
समस्तोपासनमेवेष्टं॥ तत्रादिवमेवभगवोनाजानेति हो वाचेति प्रत्येकमुपासनस्या
तेः प्रत्येकं च फलवत्वोन्मानात् समस्तोपासने च फलवत्वश्रुतेरुभयथाप्युपास
नं॥ न च पप्पा वैश्वानरीमहै दोषस्थानपालोभवतीत्यादिना मन्वप्रत्येकं दनोम

६२
नी·त्रि·त्रि·

स्येन फलश्रवणेप्यर्थवादमात्रत्वं ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेव
मत्रापि भवितुमर्हति ॥ अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिविभक्तिश्रुतिः पदं शाष्टाकपा
लो भवतीत्यादिषु वर्त्तमानापदेशः ॥ नच वचनानित्वप्रवेलादिति विधिकल्पनावपुत
वादेन शक्या प्रतिपत्तुं ॥ इह तु समस्तोपासनवचने वर्त्तमानापदेशस्याविशेषाद्गृह्यमाण
विशेषत एवोभयत्रापि विधिकल्पनायां फलकल्पनायामपि हार ॥ निंदापास्त्र
समस्तोपासनारंभे व्यस्तोपासने प्रतिपत्तेः अपामेवाध्वस्याहुति मन्सव हरतीतिव
द्गा ॥ उभयविधमप्युपासनमिति प्राप्त उच्यते ॥ समस्तोपासनमेव ज्यायः पक्षन्न
व्यस्तोपासनस्य ॥ यद्यपि वर्त्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्या
लोचने पाससमस्तोपासनपरत्वमवगम्यते ॥ पत्वरं हि वाक्यं तदस्यापि ॥ तथा हि प्रा
चीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्लिप्सा पापाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः ॥ ते सत
त्येकदेशोपासनमुपन्यस्यंते ॥ तत्र कैकेयस्तदुपासनानि द्युप्रभृतीनि वारस्य

नसमस्तोपासनमुपसंजातारतम्याचैकवाक्यतालाभोपवाक्यभेदपरिहारायचसमस्तोपास
नपरत्वेवसंदेहेऽस्मिंल्लक्ष्यतेतस्माद्गुणफलसंबंधीर्त्तिनिप्रत्यानसमस्तावनोपास्यसमस्तोपासनस्ये
वतुफललाभइतिसिद्धं॥ एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्यदूषयतिकेचित्त्वेति॥ संभवते
कवाक्यत्वेवाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्॥ नेदृशंसम्यक्व्याख्यानंसमंजसमित्यर्थः॥ नाना
शब्दादिभेदात्॥ सिद्धंतत्त्वाविद्याभेदमध्यस्त्वेनंविचारजातमभिनिर्वर्तितं॥ संप्रतिनु
मवीमांसामीश्वरगोचरत्वाद्विद्यानांकिमभेदोभेदोवाएवंप्राप्तानादिगोचरंकिंचिद्वि
चारयितव्यं॥ ननुयथाप्रत्यभिधेयापामृपूर्वभावनाप्राप्ताज्ञानतोभेदाभावेऽपि
ध्यानविधेनरूपमात्रलिंगत्वात्तत्रसचयागादेर्भेदेऽन्यप्रवृत्त्यर्थस्ययागादेर्ध्यानस्यापिनुबंधभे
दात्तभेदः। तदनुरूपोऽपिएवंतस्याःप्रतीयमानत्वात्एवंविद्यानामपिरूपभेदाभावेऽप्यस
म्बरस्याभेदेऽपितत्तत्स्थानसंबंधस्तत्वादिगुणोपाधानभेदात्॥ विद्याभेदइत्यनादस्यभेदा
शंका॥ उच्यते॥ प्रत्येकमनुबंधभेदात्कार्यरूपात्मकपूर्वभावानांभेदइत्याइहवसरः॥ सि

६२ कुरूपत्वाद्गुणानामपि सत्यसंकल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विषयानु

वा॰त्रि॰टि॰ न हि विशालवक्षाश्चकोरेक्षणः त्रिपुण्ड्राद्युपासनप्रमेलोकत्रोपदिष्टोऽन्यत्रसि

द्धस्य वक्षस्स्कंधः स एवोपदिश्यमानः चकोरेक्षणत्वाद्यपेक्षतान्नहि॥ नो खलु प्रत्युप

देशं वस्तुभिन्नत्वात्तस्य सर्वत्र तादृवस्थ्यात् तादृवस्थ्ये वा तदेव नभवेन्न हि वस्तुविक

ल्पात् इति तस्मादुपासनाभेदाद्द्विधा नाम भेद इति प्रामेत्रैनवग्रेमउच्यते॥ भवेदेतदेवं

यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि॥ किं तु तद्विषयानुपासनाभावाना विदध

ति सा च कार्यरूपा यद्यपि चोपासनभाव नोपासनाधीन किं तु पासने

वोपास्याधीनत्वात् निरूपणमुपास्यचेश्वरादिव्यवस्थितरूपं तथाप्युपासनानि

वधीभावोऽस्य कदाचित्कस्यचित्केनचिद्रूपेणैतत्परिनिष्ठित एव प्रपाएकः॥ त्रिको

पः केनचिद्रूपतया केनचिद्रूपेणान्यतया केनचिद्धत्वतया केनचिन्मात्रत

या केनचिद्रूपे हेली मतया निर्वधीकृपमाला॥ कुरुवेष्याता व्रात्रावसिलाप्युपासना

निपुणेष्वपि छात्रेषु तपानविधेयतामतिक्रामंति॥ न चैतत्तदुक्तगुणोपासनानि गुणभे
देनाविधीयते न चाग्निहोत्रमिवोपासनं विद्याफलमिति तदुक्तं लादिगुणानां वदिह सत्यसंकल्पत्वा
दिगुणानि विधिये नैकशास्त्रत्वं स्यात्॥ कृपितं त्सजावे वोपासनानां तत्तदुक्तं विशेष
णामवगतेरगम्यमानत्वेऽवशेषतया सर्वोपासनाभेदस्तु स्यात्॥ न च समगमस्य साख्या विहित सर्व
गुणोपसंहारः सकलानुष्ठानमस्माद्भेदः॥ न चास्मिन्पक्षे समानाः संतः सत्यकामत्वा
दयस्तु॥ केचित्खलु गुणाः कासुचिद्विद्यासु समाम्नाता नैकविद्यात्वेऽप्यवच्छिद्यंत
व्याः॥ एकैकोक्तत्वात्॥ विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेव स्याद्विद्यायां प्रत्याविद्यांतरे नोक्त उ
त्तिविद्यांतरस्यापि तदुक्तत्वाप्यवक्तव्याः॥ अनुक्तोनाममात्रपरिशिष्टः॥ वेदलोक विशिष्टफले
त्वात्॥ तावदग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादिषु पृथगधिकाराणां मापि सकृच्चयोऽपि नित्य
भवात्॥ तेषां नित्यत्वात्॥ उपासनानां तु काम्यत्वान्नित्यानां तस्मान्नासां समुच्चयो नि
यमः॥ तेन समानफलानां दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमानामिव न नियमो वा विकल्पः॥ दी

वा॰ त्रि॰ त्रि॰

६४

फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि संभवादिति सर्वं चतुरस्रं॥ उपासनानामकर्मणां तु उपासस्सा
क्षात्कारणसाध्यत्वात्फलभेदः स्यात्॥ एकेनैवोपासनेनोपास्यसाक्षात्कारे सति तत एव फ
लप्राप्तेर्लभ्यात्तस्तु उपासनान्तरेण नैव साक्षात्कारस्यातिशयसंभवः॥ तस्योपाय
सहस्रैरपि तादृक्रूप्यात्तत्कार्यसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः॥ उपासनान्तरारम्भकेन चित्तै
काग्रतावाप्तौ तेन कर्मणः स्वर्गादिवदुपासनानाऽनिष्यते इह विकल्प एव नियमवानिति सू
त्रार्थः॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्॥ काम्यास्तूपासना विनैव
स्वसाक्षात्कारं केवलमदृष्टेनैव काम्यसाध्यं॥ तासां काम्यदृष्टपेक्षणीया सादिवत्तु कृते
भावशेन विकल्पसमुच्चयावपि त्विति मतं॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः॥ तन्निर्द्धारणा
नियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनानामुक्तफलकत्वेऽपि पर्णमयीन्या
येनापि वादनयोपासनानामङ्गत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पूर्वपक्षे पृथक्
रूपेणाङ्गत्वेन गृहीताभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः॥ इह तु सत्यपि पृथगुपास्यत्वेन

स्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तसर्वमाक्षिप्तमवतिष्ठते ॥ यद्यपि हि काम्या एता उ
पासनास्तथापि न स्वतंत्रा भवितुमर्हन्ति तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रितत्वात्प्रयोगात्तु बहिरप्य
रूपां प्रयोगः प्रसज्येत ॥ न च प्रयुज्यंते तत्तत्स्वातंत्र्येण क्रत्वर्थाश्रितानामेवैतासां तत्तत्स्थलोद्देशे
न विध्यानादिति एवं क्रत्वर्थतंत्रतादाश्रितानां प्रयोगवचनेनैतासां समुच्चयनियमे ना
श्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्तः ॥ इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः न च प्रयोगवचनमुपा
सनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यंभावमाक्षिपति ॥ तदभावे तासां समुच्चयनियमा
भावादिति मन्वानस्य पूर्वपक्षः ॥ राद्धांतस्तु यथाविहितोपदिष्टं यद्यपि नु रोध्यौ प्रयोगवचनेनो
न यदापि स्वभावान्नेत्युपादातुमर्हति ॥ किंतु तदविरोधेनान्योन्यं तेन क्रत्वर्थानामनित्यत्वात्
समुच्चयेन नियंतुमर्हति ॥ न हि काम्यविध्यंते येन समुच्चियेरन् अपितु उद्दिश्यंते मा नोत
रोऽनुसारी चोद्देशो न तदविरोधेनोद्देशमनपेक्ष्य यति ॥ तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः तस्मात्काम्या नाना
मानं टपेत्वा तदेव बोद्धव्या नामुपासनानामप्यनित्यत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधात्सत्य

वा॰ त्रि॰ त्रि॰
६५

पितदा अपास्त्यांनित्यत्वे॥ इदमेव चाश्रयतेत्वमाश्रिता नोपद। अपेक्षत्येव वृत्तिनीमतीति
नतु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति॥ तदिदमुक्तं॥ आश्रयतेत्राण्यपि तीति॥ समाहारात्॥ होतृषद
नाद्वैवापदुरुद्गीतमनु समाहरतीति॥ आपि॥ अभिन्नक्रमो दुरुद्गीतमपीति॥ वेदांतरोदि
तमप्येवोद्गीथपेक्षत्वमत्यप्रसामर्थ्या हौतृषदनाद्धौतकर्मणः शंसनाद्दुद्गीतामपि समाहृ
धाति किंतदित्यतआह दुरुद्गीतमपि॥ वेदांतरोदितेत्यौद्गात्रे कर्मणि॥ उत्पन्नदोतां एवंबु
वन्चेरितरोद तस्य समस्तयपस्येत्यादि योजनीये॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ आस्य
सत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या। शेषमतिरोहितार्थम्॥ इति श्री
वाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां ततीयस्याध्यायस्य तृती
यः पादः समाप्तः॥ ॥ ॥ ३ ॥ ३

॥ ॥पुरुषार्थोतःशब्दादिति बादरायणः॥स्थितं तावदौपनिषदात्मज्ञानमपवर्गाख्यपुरुषार्थसाध
नात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां तत्र तु पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितं।सं
प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहोस्वित्क्रतुप्रयोगापेक्षि
तकर्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे। यदा तु क्रत्वर्थं तदायाकल्मात्क्रतुप्रयो
गविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं चान चैतदनित्यत्वे घटते तदुत्तविधाएण २
शास्त्रतात्पर्यागमप्रसंगात्। अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितं। इतोन्यच्च
मनपेक्षितमपेक्षितविपरीतं चानौपनिषदर्थः स्यात्। यथाश्रुद्दखुरुवादि यद्यपि च जीवा
नुवादेन तस्य ब्रह्मात्मप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति। महता प्रबंधेन तत्र तत्र प्रतिपादितं।
तथाप्यत्र केषांचित्सर्वपक्षत्रांकावीजानां निराकरणेन तदेव स्थूणानिखननन्यायेन
निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनं। तत्र यद्यपि मोक्षशास्त्रादिवेत आत्मज्ञानं न किंचि

क्रतुमारभ्याधीतं यद्यपि च कर्तृमात्रेणाव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु
दर्शनात्। यन्न पर्णमितादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं जुहूद्वारेण वाक्येनैव क्र
त्वर्थमापद्यते। तथापि यादृश आत्मा कर्त्ता आमुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागी देहाद्यतिरिक्तो
वेदांतैः प्रतिपाद्यते। न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसु प्रयोगः। तेषामैहिकफलानां श
रीरानतिरिक्तेनापि यादृशात्मना तादृशेन कर्त्रोपपत्तेः। आमुष्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां
तमंतरेणासंभवात्। तत्संबंध एवायमौपनिषदः कर्त्तेति। तदव्यभिचारात्तेनानुस्मारयत
नुष्ठापितवता वाक्येनैव तत्ज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वैदमर्थ्यमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः। तदु
क्तं। द्रष्टव्यसंस्कारकर्मत्वपरार्थत्वात्। फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति। औपनिषदात्मज्ञानसं
स्कृते हि कर्त्ता पारलौकिकफलोपपद्यभोगयोग्यो ऽस्मीति विद्वान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगांगं यो
नान्यथा। प्रोक्षिता इव व्रीहयः क्रत्वंगमिति। विपादिस्तु चित्तस्य च संसारिण एवात्मनो द्र

राम०

ष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञानात् । अपहतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषा एवेति तस्यैव स्तुत्यर्थं । ननु तत्तु रत्वमुपनी
षदां । तस्मात्कर्त्तव्यमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारनिष्ठं नः पुरुषार्थमिति । एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मवि
दामाचारादिः श्रुतमेवागत उपपन्नं न केवलं वाक्याभासमज्ञानस्य कर्तृत्वं । तृतीयाश्रुतेस्वान
चैतस्मल्लोहीयविद्याविषयापदेशविधिपयेति सर्वनामावधारणा । अध्यायाभ्यासवैराग्यमात् । पथ्या
य एव धूमवानादयः सवह्निमानिति समन्वारंभवचनं । चफलारंभे विद्याकर्मणोः साहित्यं द
र्शयति । तच्च पद्यप्राग्नेयपारिवापागम वत् समप्रधानत्वेनापि भवति । तथापि फलापायपुत्स्यो
विद्यायाः कर्मप्रत्यंगभावेनैव नेतव्यं वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानात् उपनिषदोपि वेदार्थ
इति तत्तज्ञानमपि कर्मांगमिति ॥ ७ ॥ नियमाच्च ॥ सुगमं सिद्धं तयति ॥ ८ ॥ अधिकोपदेशात्तु बाद
रायणस्यैवं तद्दर्शनात् । यदि शारीरादव्यतिरिक्तः कर्त्ता भोक्तात्मेत्यतावन्मात्रं उपनिषदः पर्यवसि
ताः स्युस्ततः स्यादेवं त्वेतदस्ति । ताद्दृशं च भूतजीवात्तुवादेन तत्समग्रबुद्धबुद्धादासीनब्रह्मरूपताप्रति
पादना परा इति तत्र तत्रासकृद्वावेदितं अनधिगतार्थबाधनस्य रसता हि शास्त्रस्य प्रमाणतांतासिद्धा ८१

नुवादेनात्। तथा चोपनिषदात्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबंध एव नास्ति। किमंगाश्रयनः तद्व्य
भिचारस्तत्र कर्तृशेषतात्। तथा च नापवर्गफलः क्रतेरर्थवादमात्रं। अपितु फलपरत्वमेव। अत एव प्रि
यादिस्तुतिरिति न संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोधिको परिदर्शयां परमात्मनोत्यंताभेदरूपदिश्य
ते। यथा समारोपितस्य भुजंगस्य रज्जुरूपादत्यंताभेदः प्रतिपाद्यते। योयं सर्पः सा रज्जुरिति। यथा विद्या
याः कर्मांगत्वे दर्शनस्य तदुपन्यस्तमेवमकर्मांगत्वेन दर्शनमुक्तं। तत्र कर्मांगत्वदर्शनानामन्यथा
सिद्धिरुक्ता। केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिरस्ति। वैदिकी व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्ष
यातस्या एव प्रभूतत्वात् न तत्त्वशेषापेक्षया। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यतामिति निमंत्रितापे
क्षया तेषामेव प्रभूतत्वात्। विभागः शतवत्। सुगमं। अविभागोपि न दोषस्तथाह॥ नचेदं समन्वा
रंभवचनमिति। संसारविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सम्यग्ज्ञानाधि
गमनलक्षणा। अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिः मन्त्रोपनिषदध्ययनवतः एतदुक्तं भवति
यदध्ययनसमर्थावबोधपर्यंतं कर्म तत्प्रयुज्यते तया कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधि राम०

काऽरः कर्मस्तुनोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति। अध्ययनमात्रव
त एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं व्यवच्छिन्नमितिमन्वानो भ्रांतश्चोदयति। नन्वेवं सतीति। स्वा
भिप्रायमुक्त्वाऽऽरपन् समाधत्ते। नवयमिति। उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थावबोधा
पेक्षमित्यर्थः। नाविशेषात्। ऊर्ध्वं त्वेवेह कर्मारंभीति त्वविद्यावद्विषयमित्यर्थः। विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो वि
द्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह। ।१४। स्तुतयेऽनुमतिर्वा। अपि च। विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयंतीः श्रुतिः बालांतरभावि फल
कर्मांगत्वं विद्यायां निराकरोतीत्याह। १५। कामकारेण चैके। कामकारः इच्छा। उपमर्दं च। अधिकोपदिष्टादि
त्यनेनात्मज्ञानस्य ब्रह्मबोधोदासीनत्वाद्यत उक्तः। इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति। ऊर्ध्वरे
तःसु च शब्दे हि। स्वबोधं। ।१७। परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि। सिद्धवदूर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे
तद्विधानात् कर्मांगतया पापवर्गता स्यात्। आश्रमित्वमेव चैषामन्यार्थपरामर्शमात्रान्न सिध्यति
। विध्यभावात्। स्मृत्याचारप्रसिद्धिस्तु तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद् दयमाणा। निंदतीति शिष्यस्त्वाश्रु
तिराश्रमांतरं वीरहा वा एष देवानामित्यादिवा[illegible] प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरमाना

रापमुक्तंविरोधित्वनापत्तंस्यादसतिह्यनुमानमितितरेतत्सर्वमाह । त्रयोधर्मस्कंधाइत्यादिनाऽनधिकृतविषया
चेति । अंधपंग्वादयोहियेनित्यनैमित्तिकंकर्म्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमांतरविधिरिति । अपिचापवदर्शितद्वि
नकेवलमन्यपरतयापूर्वमरीस्याश्रमांतरंनलभ्यते । अपिचाश्रमांतरनिंदाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । अस्या
दरेतत् । भस्मवेषपरामर्शोऽन्यार्थः । येचेमेरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमांतरंसेत्स्यतीत्यतआह । येचेमेरण्यइति
अस्यापिदेवपथोपदेशपरत्वान्नैतत्परत्वमित्यर्थः । नचान्यपरादपिस्फुटतराश्रमांतरप्रत्ययइत्याह । संदि
ग्धंचेति । नहितपएवद्वितीयइत्यत्राश्रमांतराभिधायीकश्चिद्दस्तिशब्दइति नन्वेतमेवप्रव्राजिनइतिवचना
त् । आश्रमांतरंसेत्स्यतीत्यतआह । अथैतमेवेति । एतदपिलोकस्तवनपरमिति । अधिकरणारंभमाक्षि
प्यनास्तिप्रत्यक्षवचनमितिकृत्वाचिंत्यमितिसमाधत्ते । तत्रननुब्रह्मचर्याद्वेति ॥७॥ अनुष्ठेयंबादरा
यणः साम्यश्रुतेः । भवत्वयमन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमांतराणिप्रतीयमानानिचनापाकरणम
र्हंति । एवंतान्यऽपाक्रियेरन्यद्यन्यस्मान्नप्रतीयेरन् । प्रतीयमानानिवाकस्माद्बाधिष्यन् । नतावन्नप्रतीयंते
तथाहि त्रयोधर्मस्कंधाइतिस्कंधत्वप्रतिज्ञातं । तत्रस्कंधशब्दोपपद्याश्रमपरोनस्यात् । अपिचसमूहव
चनः ततोधर्माणांयज्ञादीनांप्रातिस्विकोत्पत्तीनांकिमपेक्ष्यत्रित्वसंख्यासमस्यस्थाप्येतएकैका राम०

श्रमोपसंग्रहीतात्वाश्रमाणां त्रिलाछक्यात्रित्रेधव्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्त
त्रयज्ञादिलिंगेन गृहाश्रम एको धर्मस्कंधो ब्रह्मचारीति द्वितीयः तप इति च तपःप्रधानात्तु वानप्रस्था
श्रमांन्त्यान्त्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्राडिति वक्ष्यति। तस्मादन्यपरादपि परामर्शा
दाश्रमांतराणि गम्यमानानि देवताधिकरणन्यायेनाक्रांतं न शक्यापाकर्तुं। न च प्रत्यक्षश्रुतिवि
धी रोधविरहादेवसाहैः प्रतिपन्नगार्हस्थ्याश्रमाद्दाहृत्यानाहिताग्निमुद्वासयितुं प्रत्यक्षश्रुत्यपपत्तेः एवं
चाविरोधेसिद्धवत्परामर्शादाश्रमांतराणां ग्राह्यत्वात्तरासिद्धिः कल्प्यविध्याभावो यथोपवीतविधि
परे वाक्ये उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृ
णामपि रशाह्लांतरसिद्धयोः निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति॥७॥ विधिर्वा धारणवत्॥
यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरत्वेनास्य संदर्भस्यैकवाक्यतावगम्यते। संभवत्यां त्वेकवाक्यतायां
वाक्यभेदोऽन्याय्यः। तथाप्याश्रमांतराणां पूर्वसिद्धत्वाभावात् परामर्शानुपपत्तेः अपराम
र्शवस्तुतेरसंभवेन किंपरतयैकवाक्यतास्थितिरितीमं क्वाधारणं हृदयमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु पथ्या

गा.ट.ग.

धस्तान्ममिधं धारयन्ननुद्रवेदु परिहि देवेभ्यो धारयतीत्यत्रसत्यामप्यधोधारणे नैकवाक्यताप्रतीति
विधीयत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात् यथोक्तविधिस्तु धारणोऽपूर्वत्वादिति। तद्वदिहाप्याश्रमांतर
परार्थ्यमश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते। संप्रति परामर्शोपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तव
सामर्थ्यादेव विधातव्या॥ नत्वेवं विधेयं संस्तवपतितत्वार्थत्वात संस्तवस्येत्याह। यद्यपीति। अत्रावां
तरविचारमारभते। साच किंचतुर्थीति। विचारप्रयोजनमाह। यद्येवेति। नत्वनाश्रम्येव ब्रह्मसं
स्थो भविष्यतीत्यत आह। तत्रतपःशब्दे। नेति। अयमभिसंधिः। न तावद्ब्रह्मसंस्थ इतिपदं श्रुत
त्तमितावयवार्थं परिव्राजके श्वकर्मादिपदवद्रूढं। तदाश्रमप्राप्तिमात्रेयोगवामृतीभावइतिनत
स्याग्यपब्रह्मज्ञानमपहेत। तथाचनान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति विरोधः। नच संभवत्यवय
वार्थसमुदायप्रक्तिकल्पना॥ तस्माद्ब्रह्मणि संस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः। एवंच तुर्ष्वाश्रमेष्वप
स्यपिव ब्रह्म। निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति युक्तं। तत्र तावद्ब्रह्मचारिगृहस्थो

स्वशास्त्राभिहितोतपःपदेनवतपःप्रधानतयाभिहितवानप्रस्थावुपस्थापितौ॥भिक्षुरपिहिसमधि
कशौचाष्टग्रासीभोजननियमात्प्रभवतिवानप्रस्थवत्तपःप्रधानः॥नचगृहस्थादेःकर्मिणो
ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः॥यदितावत्कर्मत्यागःकर्मिता॥साभिक्षोरपिकायवाङ्मनोभिरस्ति॥
अथयेनब्रह्मार्प्पणानकर्मकुर्वंति॥किंतुकामार्थितयातेकर्मिणः॥तथासतिगृहस्थादयोपिब्रह्मा
र्प्पणानकर्मकुर्वाणानकर्मिणः॥तस्माद्ब्रह्मणि॥तात्पर्यंब्रह्मनिष्ठता॥नतुकर्मत्यागः॥प्रमा
णाविरोधात्तपसाचद्वयोराश्रमयोरेकीकरणेनत्रयएतइतित्रित्वमुपपाद्यते॥एतेचत्रयोप्या
श्रमश्चअब्रह्मसंस्थाःसंतःपुण्यलोकभाजोभवंति॥यःपुनरेतेषुब्रह्मसंस्थःसोमृतत्वभागिति॥
नचयेषांपुण्यलोकभागित्वं॥तेषामेवामृतत्वमितिविरोधः॥तथादेवदत्तयज्ञदत्तौमंत्रस्यस्ता
वमृतांसंप्रतितयोर्यज्ञदत्तस्तुग्रामाद्ग्रामांतरंप्रस्थितोवर्ततइतितथेहापियएवाब्रह्मसं
स्थाःपुण्यलोकभाजःतएवब्रह्मसंस्थाअमृतत्वभाजइत्यवस्थाभेदादविरोधः॥तथाच
ब्रह्मसंस्थइतियौगिकंपदंसंन्यासविषयंभविष्यतियथाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्रविनियुक्ता

शा॰ द॰ वृ॰

पिप्रवृत्तैवाग्नेयीगृह्यते।नचविनियुक्तविनियोगविरोधः।यदिह्याग्नेय्येकहविष्ट्वेपठ्येत ततोपथ्याप्रीतीयात
थोद्दिश्यते।विनियुक्तोचप्रतीतेति विनियुक्तविनियोगविरोधः।इहत्वाग्नीध्रोपस्थानेसाविधेयत्वे
नविनियुज्यतेनतूद्दिश्यते।विधेयत्वेनचविनियोगेपीपदार्थपेक्षणात्प्रवृत्तातिक्रमप्रमाणाभा ने
वात्।तावताचशास्त्रोपपत्तेर्नोप्रवृत्तीनामविग्रहणासंभवः।नचयातयामतयानविनियोगःवा
चक्तोमेसर्वेषामेवमंत्राणांविनियोगात्स्यत्रापिविनियोगप्रसंगात्।तथेहापिप्रवृत्ताएवाश्रमा
बुद्धिविपरिवर्त्तिनःपराम्रश्यंते।नानुक्ताःपरिव्राडेवेतिपूर्वःपक्षः।राद्धांतमुपक्रमते।तदयुक्तं।
नहिसत्यांगतौवानप्रस्थविशेषणोनेतिपर्य्युपक्रांतंतथैवपरिसमापनमुचितं।सत्संख्याका
ल्पेपप्रसिद्धास्तेतत्संख्याकाएवकीर्त्यंते।इतिचोचितं।नतुसत्यांगतावुत्सर्गस्यापवादोयुज्यते
।असाधारणोनैकेकेनलक्षणेनैकैकस्याश्रमोवक्तुमुपक्रांतइतितथैवसमापनमुचितंनत्व
साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्तीश्लिष्येते।नचतपोनामनसाधारणंवानप्रस्थानामिसा
ह।तपश्चासाधारणइति।नखलुपाराकादिभिःकायक्लेशप्रधानोयथावानप्रस्थस्तथाभिक्षुः

सत्यप्यहिंसाद्यासादिनियमेन च शौचसंतोषशमदमाद्युः तपःपदेनैवंग्रहीत। तत्रवृद्धानांतपःप्रसि
द्धेः असिद्धेः अतएवद्विद्वाः तपसो भेदेन शौचादीनाचष्टे ते॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणि
रि धानानि नियमा इति सिद्धसंख्याभेदे अपचसंख्यांतराभिधानमश्लिष्टमित्याह। चत्वष्ट्वेन चेति। अ
पि च व्यपदेशो त्रेतित्रय एव इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते। किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एवनतावत्पर
ति भिक्षुसंग्रहे तत्र्जनमेतित्रय इत्यत्र कर्तृत्वाकं। एत इति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शातिभि
क्षुसंग्रहे वन तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावात भिन्नो। तन तस्यैव ब्रह्मसंस्थत्वस्य सद्
भाव पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः। त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदं पदेति संबंधनीयं भिन्नौ च सदेतित्वेषम्यं।
तदित्युक्तं॥ एषयत्क्रे चेति। एवं पक्षाभासं स्मारयति। कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थत्वाद्योगा दितितन्निरा
करोति। अत्रेत्यादि इति। अयमभिसंधिः। ससंयोगिकः व्याख्यः सतिप्रत्यक्षतसंभवेन तदिति
पक्षाऽप्रकृतात वर्त्तितुमर्हति। असति तु संभवे मा भूत्प्रमाद्याठ इत्यप्रकृतेस्य वर्त्तयित्व्यः। दर्शितर
श्चात्रासंभवोऽधस्तादिति। एषं वेदेहिब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मोभिन्नो रसाधारणः आश्रमांतर

वा.८.२. णीतसंस्थान्यतस्संस्थानिच भिक्षुस्तस्य संस्थ इत्येवतत्संस्थता हि स्वाभाव्यव्यवच्छिदंती विरोधात्।
यत्तसंस्थ एव तत्त्वं जसीनान्यत्र त्रयाणामदमादिस्तु तदीपद्द इतिस्वागव्यवच्छेदक मित्यर्थः॥ ब्रह्मसंस्थत्वमसाधा
रणां परिव्राजकधर्मे भक्तिराहं त्र्यपती साहात्। तथा चन्यास इति ब्रह्मेति। सर्वस्यापरित्यागाद्धि न्यासः स
ब्रह्माञ्जत इत्यत आह। ब्रह्मा हि परः परःस्मृतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह॥
२ तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मपरतया सर्वेषामा
परित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति। तथा च हृदि द्वौ न्यासलक्षणां ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं ने
तरेषामाश्रमिणां। ब्रह्मज्ञानस्य श्रद्धाजनितस्य यः परिपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदंगत
या पारिव्राज्यं विहितं। न च तदनधिकृतं प्रतीत्यर्थः॥७॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्। यद्यत्र
संनिहित उपासनाविधिर्नोपास्ति ततः प्रदेशांतरस्थितोऽपि विधिरव्यभिचरित तद्विधिसंबंधेनोद्गी
थेनोपस्थापितः॥ स एष रसानां रसतम इत्यादिनापरसंदर्भेणोवाक्याभावमुपगतः स्तूयते। नहि
समभिव्याहृतैरेकवाक्यता भवतीति किञ्चिन्नियमहेतुरस्ति। अनुषंगात् इति हि द्वालेरपि विधि
समभिव्याहृतैरर्थवाहिरेकवाक्यताभ्युपगमात्। यदि तु द्वीथमुपासीतेत्यामोपासीतेत्यादिविधि

समभिव्याहारः कृतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिं नन्रूपासनविषयसमर्प्पणा। परः ॐमित्येतदक्ष
रमुद्गीथमित्यनेनैव तदुपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेभिधीयते।। न तावत् दूरस्थेन कर्मविधि
ना क्वचिन्न एकवाक्यतासंभवः प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वं अर्थवादा
नां रक्तपटन्यायेन भवति। ननु स्तुत्या विना काचिदनुपपत्तिर्विधेः यथाहुः। अस्ति उत तदिष्यते इति एके
परिहारः इति। अतएव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्त्तमानात् कस्य अनुषंगात् इत्यादिभिरर्थवादस्यास
मिक्षानमसमंजसं। नहि कर्त्रोपपत्तितोपायता प्रामवगतापां यास्मिस्तस्य प्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः
।तस्मात् दूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुता वानर्थक्यं। तनिकवाक्यतानुपपत्तेः संनिहितस्यनूपासनावि
धेः किंविषयसमर्प्पणया। नोपयुज्यता स्तुतस्तु स्पेति विज्ञायविषयसमर्प्पणा। न पर्यायाश्चैव त्वं नैवं
स्तुत्या बहिरंगत्वात्। अगत्या हि सा। तस्मादुपासनार्थ इति सिद्धं। कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत्
स्यादिति पंचमं। एतस्मात् सर्वाविदेष्वु नियतं विधिलक्षणं। भावना या च खलु कर्तृसमीहितानुकूल
त्वं विधिनिषेधश्च कर्तुरहितानुकूलत्वं। यथाहुः।। कर्त्तव्यस्य स्वफलोऽकेवाथाहुः स्वफले इ
ति। एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायां क्रियास्वभावना। तद्वचनाच्चकरोत्पादयोपथाहुः

७

मात. ७.

लम्बस्तपः क्रियास्तामान्यवचनादिति। अत एव कुमारिलस्वामी उदाहृतवान् सामान्योक्तौ तद्विशेषाः प्र
चेद्दिप्तास्त्योपि गम्यंत इति। तत्र कृ धातोर्दिप्ताहित कर्तृका भावना। क्रियेतेति आत्त्वित्वकमिका भा
वना। कर्तव्यमिति तु कर्ममतः व्यापारसर्जनभावना। एवं दंडी भवेद् दंडिना भवितव्यं दंडिनाभूयते इत्ये
क एवात्वर्थविषया विधेयपदाहिता भावना उदाहार्या। भवति श्चेष्टजन्मनि। यथा कुलालव्यापारा
त् घटो भवति बीजाद् अंकुरो भवतीति प्रयुंजते। न च बीजादंकुरोस्तीति प्रयुंजते। तस्माद् स्तिः सत्ता
यां न जन्मनीति॥७॥ पारिप्लवार्था इति चेत्। न विशेषितत्वात्। यद्यपि प्रतिषदाख्यानानि वि
द्यासंनिधौ श्रुतानि। तथापि सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव इति सर्वश्रुतानि। शेषार्यतपाठुर्व
लस्यसन्निधेबाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि। न च सर्वाख्यातयोरनुष्ठुप्यादित्ति विनि
योगोपि दाशरातयीनां प्रातिस्विक विनियोगात्तत्र तत्र कर्मणि। यथा विनियोगो न विहन्यते तथेहापि
स त्यपि पारिप्लवे विनियोगे सन्निधानात् विद्यागत्वमपि भविष्यतीति वाच्यं। दाशरातयीषु प्राति
स्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगः स च तु स्पबलत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीय
स्त्वात् तस्मात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्ते उच्यते। नितेषामाख्यानानां पारिप्लवे विनि

योगः। किं तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्यत्र कम्प्यान्याख्यानानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनि
योगः। तान्यपि हि पारिप्लवे न विशेषितानि। इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात्पारिप्लवमा
चक्षीतेत्यनर्थकं स्यादाख्यानविशेषकत्वे त्वर्थवत्। तस्माद्विशेषणानुरोधात्सर्वशब्दः प्रकृतापेक्षो न त्वविशेषवच
नः। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमंत्रितापेक्षः सर्वशब्दः। तथा चोपनिषदाख्यानानां संन्निधि
स्पतिढूंढीविधिकथाकथंतां सोऽरोदीत्यादीनामिव विद्यैकवाक्यत्वं गम्यतीतिसिद्धं प्रतिपत्तिसौकार्याय्येचोस्य
पाख्याने न हि बाला अप्यवधीयंता यथा तंत्राख्यायिकयेति॥ ७॥ अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा विद्या
याः क्रत्वर्थत्वे सति तत्पाकत्वपकरणाय स्वकार्ये च क्रत्वपेक्षितः। तदभावे कस्योपकारे विद्ययेति। पहायु
रुषार्थत्वादानानयाक्रत्वपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षापाएवतस्मादुसामर्थ्याच्चाग्नींधनाद्यनाव
श्राश्रमकर्माण्यफलसंते। यथाह। अग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षि
तव्यानीति। स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धावपीति। एतच्चाधिकमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। तद्विवक्षयाच
ति। एतत्प्रयोजनं सूत्रनस्याधिकरणस्योक्तं। अधिकविवक्षयेतियदुक्तं तदधिकमाह॥ ७॥ सर्वापेक्षा

णपेक्ष्यंते। तत्राप्येवं विविदिषंति विद्यास्वरूपं योगारूढं तरंगाणि विधोत्पादेत्यामाह। निबहिरंगाणि तूक्तकर्माणि विविदिषासं
योगारूढत्वाद्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते। सहितत्वात्ता। अनित्याशुचिदुःखाना
त्मनि संसारे नित्यशुचिसुखत्वादिलक्षणेन विभ्रमेणामलिनपतिचित्तस्यैवं अधर्मनिबंधनत्वात् विभ्रमाणां। अतः पा
प्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिप्रवृत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतां
मप्रत्यूहं विनिश्चिनोति। ततोऽस्मिन्ननभिरतिसंज्ञो वैराग्यमुपजायते। ततस्तज्जिहासास्योपावर्तते। ततो हानोपायं
पर्येषते। पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्राच्चाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषो
पक्षारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तौ अस्ति कर्मणामुपयोगः। विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमननं चेत्कर्तुमुत्सह
ते। ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यात् निर्विचिकित्समुत्पद्यते ज्ञानं। न चानिर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्म
ण्यधिकारोऽस्ति। येन भावनापर्यायां वा भावनाकार्यं वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः। एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपव
र्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः। तस्माद्यथैव ब्रह्मयोपावर्जीवमनुवर्त्तंत एवमाश्रमकर्मापि तपसमीक्षि
ताभिधानं। विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तं। दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारिष्वपि सक्तस्याल्लौ
कीप्रवृत्तिरुपपद्यत एव। न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलेऽस्ति विध्यपेक्षा। अतस्तथाभ्यासाच्चेत् लौकिकं

२

शा.२.२.

कर्मवैदिकं च तथा स्तुत इति प्रलापः। शमदमादीनां तु विधोत्साहयोपेतानां तु परिशिष्टात्स्वतस्त्वास्वाभाव्यादनपेक्षितानाम्
मप्यनुवृत्तिः। उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रतीयते। तस्माद्धि विद्विषोत्पाद्द्वारा श्रमकर्मणां विद्यो
त्पत्त्यानुपयोगेन विद्याकार्यं इति सिद्धं। शेषमतिरोहितार्थं॥ छ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्। प्राणसं
वादे सर्वं ह प्राणानामन्नमुच्यते। एष किल विचारविषयः सर्वान्नाणि खलु वागादीन्प्रवृजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं
भविष्यतीति। तानि होचुः। यदिदं लोके श्वभ्य आश्वशकुनिभ्यः सर्वं प्राणिनां पदन्नं तत्तवान्नमिति। तदनेन
संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति ऽनुचिंतनं विधापयत्युपनिषत्। न ह वा एवंविधि किंचनानन्नं भवतीति। सर्वं
प्राणस्यान्नमित्येवं विदि न किंचनानन्नं भवतीति तत्र संशयः। किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्वि
द्याङ्गतया विधीयते। उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति। तत्र यद्यपि भवतीति वर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते। तथापि
यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि फलाश्रुतावपि तु विधि प्रतिपत्तिः पंचमलकारपत्वात्। त
येहापि प्रवृत्तिविशेषकरत्वलाभे विधिप्रतिपत्तिः। स्तुतौ हि। अर्थवादमात्रं न तथार्थवत्तथार्थवत्त्वं यथा विधौ। भ
क्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते। गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृ
त्तं वामदेव्यविद्याङ्गभूतसमस्त्रीपरिहारशास्त्रेणाविशेषविषयेणेति। प्राप्त उच्यते। अस्मत्केः कल्पनीयत्वाद्। राम०

शास्त्रांतरविरोधतः प्राणात्ययेऽन्नमिदं सर्वमिति चिंतनसंस्तवः। न तावत् कौलेयकश्वपादन्मनुष्यजातिनापुंगप मनुष्य
वपर्यायेणावाशक्यमत्तुं। डुम्भकरकादीनामन्नस्पत्रामीकरीरकंटकचटकाष्ठादेरेकस्यापि अग्राख्यादनला
त्। न चात्र लिङ्ग्रव स्फुटतरविधिप्रतिपत्तिरस्ति। न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात्। स्तुत्यापि च तदुपप
त्तेः। न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसंकोचो युक्तः। तस्मात्सर्वप्राणस्यान्नमित्यनुचिं
तनविधानस्तुतिरिति सांप्रतं। याकात्वेवप्रवृत्तिविशेषकरतोपपद्यतेनात्र। क्वविधानत्वे प्राणात्यय इति चा
वधारणापरं। प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वं। तत्रापि स्थानाच्च। स्फुटतरविधिस्मृतेश्च। छगवर्जं विद्वांसमविद्वांसं
प्रतिविधानात्। अन्यत्रेति। इभ्येन हस्तिपकेन सामिखादितान् नईभक्षिता नसहस्वाक्यो यतो हस्तिपकोच्छि
ष्टान्कुल्माषान् भुंजानो हस्तिपकेनोक्तः। कुल्माषानि च मदुच्छिष्टमुदकं कस्मान्नानुपिबसीति। एवमुक्त
स्तु उदकमुच्छिष्टदोषात्पत्यावचष्टे। कारणं चात्रोवाच। न वा अजीविष्यमिमान्कुल्माषानखादन्निति। कामो
म उदकपानमिति। स्यात् तथापि मेऽदकपानेन दीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति। नोच्छिष्टोदकाभा
वे प्राणात्यय इति। तत्रोच्छिष्टभक्षणदोषइति मत्वी हते पुरुक्तेरुजाग्लायन्नन्नानापयामुनिनिरपत्रपः। इ
भ्येन सामिजग्धान्कुल्माषान्खादयामास। विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि। नित्यानित्याश्रमकर्माणिया।

वज्जीवश्रुतेर्नित्यहितोपायतयावश्यं कर्तव्यानि। विविदिषंतीतिच विद्यासंयोगात्। विद्यायाश्चावश्यंभाव
नियमाभावादनित्यतस्मान्मोक्षे ति नित्यानित्यसंयोगाश्चैकस्य न संभवंति अवश्यानवश्यंभावयोरेकत्र विरो
धात्। नचवाक्यभेदाद्धास्तावविरोधः शक्योपनेतुं। तस्मादनध्यवसायएवात्रेतिप्राप्ते। एतेनिकस्यनुभयत्वे
संयोगपृथक्त्वेमित्यादिप्राप्ते। एवं प्राप्तेभिधीयते। सिद्धे हि स्यादेवोभयं न तु साध्ये कथंचन। विध्यधीनात्म
लाभेस्मिन् यथाविधि मतास्थितिः। सिद्धं हि वस्तुविरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते। ननु साध्यरूपं यथाषोडशि
नएकस्य ग्रहणाग्रहणे ते हि विध्यधीनत्वात् विकल्प्येते एव। न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः। तदिह कर्मेवाग्नि
होत्रादिकं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन प्रयुज्यमानं नित्यहितोपायत्वादुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यं कर्तव्यं विद्या
गतया च विद्यायाः कादाचित्कतया नावश्यंभाविपिकाम्यो वा निमित्तिको वा नित्यमर्थं किन्त्वनित्यनिविद्धे तद्यति
न्यायादनित्यविकारेण निविश्यमानमपि न नित्यमनित्ययतीति तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्नित्या
नित्यसंयोगाविरोधः एकस्य कार्यस्येति सिद्धं। सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किं तु सन्तो कार्ये विद्या
सहकारीणि कर्माणि ततस्यमर्थः। सत्स्वकर्मसु विधेवस्यकार्येव्याप्रियते। यथा सहैवदशभिः पुत्रैर्भारं वहति ग
र्दभीति सहैवदशपुत्रैस्तु सैव भारस्य वाहिकेति। अविधिलक्षणत्वादिति। विहितं हि दर्शपौर्णमासौ धीगोप्र

ष्यते। न च विहितं। ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वात् अंगाभावस्य। विधेश्च ग्राहकत्वात्। अविहितेव तदनुपपत्तेः। च
तद्ग्रहणमपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि। विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे। द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिस्व
रूपन्न विधिरप्युक्तं। वस्तुतिं प्रतिहन्तुमावस्तु सत्यशुश्रूषा विविदिषोपजननद्वारेण प्रधस्या उपपादितं। अस्माच्च
च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानालक्षणोऽहिमः। न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् तत्रोपमतिरोहिता
र्थे। सर्वत्रापि तत्र एवोभयलिंगात्। यथा मासिमग्निहोत्रं जुहुतीति प्रकरणांतरात् कर्मभेदः। एवमिहापि तमे
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेति कर्तुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणांतरात् तद्बुद्धिव्यव
च्छेदे सति कर्मांतरमिति प्राप्त उच्यते। सत्यपि प्रकरणांतरे तदेवं श्रुतिः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथाग्निहो कर्म
त्रं जुहुयात् स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तं। न हि प्रकरणांतरमा
त्रात् भेदकं। किंतु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः। प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसभंगघातात् प्र
करणांतरेणानुविधिरिति प्रत्यभिज्ञानं स्वरसभंगहेतुः। कर्मभिन्नत्वे इदन्तु सिद्धवदुत्पन्नरूपारोपेण यज्ञा
दीनि विविदिषायां विनियुंजानो नजुहोतीत्यादिवद्रूपं विमिषां रूपमुत्पादयितुमर्हति। न च तत्रापि नैयमिकाग्नि
होत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति सांप्रतं। होमस्य एव मासान्वयात् विधिश्रुतेः। कालस्य चानुपादेयस्याविधे

ब्र.टी.३.

पत्वात्।कालेहिकर्म्मविधीयतेनकर्म्मणिकालइत्यकर्म्मणः।इहत्तुविशेषाणांविधिश्रुतिः।नपक्षांतरे।तानितुसिद्धान्ये
वानूद्यंतइत्येककर्म्माणिसंयोगपृथक्त्वं।सिद्धंस्मृतिरुक्तोलिंगदर्शनमुक्तं॥७॥अंतराचापितुतद्दृष्टेः।यदिविद्या
सहकारीण्याश्रमकर्म्माणि।हंतभोविधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारोविद्यायां।अभावात्सहकारिणा
माश्रमकर्म्मणामितिप्राप्तइदमुच्यतेनास्तिकर्म्मणोविधुरवाचक्नवीप्रभृतयः।संतिहितेषामनाश्रमिणामनष्य
मन्वेपिजपोपवासदेवताराधनादीनिकर्म्माणि।कर्म्मणांचसहकारित्वमुक्तं।आश्रमकर्म्मणामुपलक्षणत्वा
दितिनतेषामनधिकारोविद्यायांजन्मांतरानुष्ठितैरपिचतैः।नखलुविद्याकार्येकर्म्मणामपेक्षा।अपितु
त्पादे।नचास्त्यंतिचपिविविदिषोपहारेणकर्म्मणांविद्यां।उत्पन्नविविदिषाणांफलधर्मैरेषणानांविदुरसंवर्त
प्रभृतीनांसूत्रकर्म्मभिः।यद्यपिचेहजन्मनिकर्म्माण्यननुष्ठितानितथापिविविदिषातिशयदर्शनात्।प्राचि
भवेनुष्ठितानीतिरितिगम्यतइति।ननुयथाधीतवेदएवधर्म्मजिज्ञासायामधिक्रियतेनानधीतवेदःइहजन्म
नितथेहजन्मन्याश्रमकर्म्मणाइतिविविदिषएवविद्यायामधिकृतोनततोइतरनाश्रमिणामनधिकारो
विधुरप्रभृतीनामितिप्राप्तआह।दृष्टार्थाचेति।अविद्यानिवृत्तिर्विद्यायाःदृष्टार्थः।सचान्वयव्यतिरेकसिद्धो
ननियममपेक्षतइत्यर्थः।प्रतिषेधोविधातेऽस्माभावइत्यर्थः।यद्वानाश्रमिणामप्यधिकारोविद्यायां।न

तं तद्घ्निश्रिमेरतिबहुला पाञ्चौ रित्याशंक्याह ॥ ७ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥ स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयं दैवा
त्तु नः पत्न्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विधापायमिति श्रुतिस्मृतिसंदर्भेणाविविदिषंति यज्ञेनेत्या
दिनाश्रायत्वावगतेः श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्चावगम्यते। तेनैति ब्रह्मवदिति। श्रुतिलिंगमनाश्रमी न तिष्ठे
त्तेत्यादि च स्मृतिलिंगं ॥ ७ ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ आरोहवतस्तस्यावरो
होपि कदाचिद्वृत्तेरैर्मीस्यादिति भेदाशंकानिराकरणार्थमिदमधिकरणं। ऊर्ध्वधर्मेभ्यो गृहमादिश्रणतो वा
गृहस्थोहं पत्न्यादिपरित्यक्तः स्यामिति नियमं व्याचष्टे। तद्व्यावृत्तं तमात्मानमिति। अतद्रूपतामवरोहहेतुस्यता भावं
व्याचष्टे। तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्येति। अभावं शिष्टाचाराभावं विभज्यते। न चैवमाचारः शिष्टा इति। अतिरोहिता
र्थमन्यत ॥ ७ ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रतिप्रायश्चि
त्ताभावस्मरणात् नैष्ठिकं इदं भाष्याय श्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति तत्स्माच्छिन्नात्रि रसदृवषुंसः प्रतिक्रियाभावइ
ति पूर्वः पक्षः। स्वप्नयोजनान्नानचाधिकारिकमधिकारलक्षणोऽप्यमकांडे निर्णीतं। अवकीर्णिपशुश्च तद्वद्व्या
ध्य नस्याधानकास्त्ववादित्यनेनयत्प्रायश्चित्तं तन्न नैष्ठिके भवितुमर्हति। कुतः आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या
पतनस्मृत्यनुमानात्तत्प्रायश्चित्तायोगात्। उपपूर्वमपि त्वेकभावमशनवत्तदुक्तं। श्रुतिस्तावद्ब्रह्मरसतो

बा.टी. संकुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्य तूपकुर्वाणस्य वा विशेषेण। प्रायश्चित्तमुपदिशतीति। साक्षात्प्रायश्चित्तान
प्रदर्शनादिति तु स्मरतिः तस्यामपि च साक्षात्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते। न प्रदर्शनादिति तु द
र्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः। तथा च स्मृतिनिषेधार्थेति अनुमापतद्दृष्टौ श्रुतिस्तु मातव्या। श्रुतिस्तु सामान्यवि
षया विशेषमुपसर्प्यतीत्यग्नीषोमहिंसेरिति। स्मार्तं प्रायश्चित्तादर्शनं तूपपन्नं गौरवार्थं। एतदुक्तं भवति। नतनिसर्
जनैरपि एते न संख्यानं कर्तव्यमिति स्वार्थं तत्पूर्वकमपि पातकं नैष्ठिकस्य। अवकीर्णित्वं न महापातकं। अ
पि त्वकार्यं। अत एके प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्तीति। आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विरोधाभावात् साम्यं भवेत्। उपाख्
ख्यात्वा परिशिष्टिः साक्षाच्छास्त्रमूलत्वात्। उपपादितं च प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति। सुगममितर
त्॥ यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमितिः कृतनिर्णेजनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति। तत्र दोषत्वात्तत्त्वादसं
व्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणात्। अनिबर्हणे वा तत्कारणाभावे यथार्थात् संव्यवहार्यो एवेति प्राप्त उच्यते॥ ७॥
बहिस्त्वभयथापि स्मृतेराचाराच्च। निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेप्यशुद्धिमापादयति द्विधं। कस्यचिदे
नसो लोकद्वयेपि अशुद्धिरपनीयते। प्रायश्चित्तैरेनो निबर्हणं कुर्वाणैः। कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनी
यते प्रायश्चित्तैरेनो निबर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वनपादितान उपाख्याऽपनेतुं। यथा स्त्रीबालादि

घातिनं। यथाङ्गः। विशुद्धानपिधर्मांस्तानसंपिबेदिति तथा चस्मापृश्चितैरपैस्तैनो पदज्ञानन्ततं भवेत्। कामतः
न्तमपिबालघ्नादिसंयुक्तनिर्मलेजनोपिवचनात्स्यवहार्यं इहलोके ज्ञायतइति वचनं वबालघ्नाश्वेतपादितस्मा
सर्वमिव दातं॥७॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः। प्रथमे कांडे शेषलक्षणे तथा कामइत्यत्र केचित्कर्तृबंधक
र्मणः। सैद्धे किं कामो याजमानः उतार्त्विज्य इति संप्प आर्त्विज्यपि कर्मणि याजमान एव कामो गुणाफलेघि
ति निर्णीतं मिह त्वेवं जातीयकानि चांगसंबद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येव उतार्त्विज्यानीति विचार्यते इ
ति पुनरुक्तं। तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभा
जोधिकारादृत्विजां च तदनुपपत्तेः वचनाच्चराजाज्ञास्थानीयात् क्वचिदृत्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमान
स्य फलवदुपासकस्य फलश्रुतेः तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकारेत्यादेरुपासकस्य च सिद्धविषयत्वात्याप्यापवादस्या
मर्थ्याभावात्। याजमानमेवोपासनाकर्मेति प्राप्त उच्यते। आर्त्विज्यमिति औडुलोमिः तस्मै हि परिक्रीयते। उ
पाख्यानात्तावदुपासनमौद्गात्रमवगम्यते। तद्बलवति सति बाधके अन्यथोपपादनीयं। न चस्वे विकर्तृकत्वुप
सानयजमानगामित्वं फलस्यासंभविनी तेन हि स परिक्रीतः तत्स्वामिने फलायघटते। तस्मात् व्यसनितामत्रे
णोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धांतः॥ सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। तस्मा

तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च नि-
र्विद्याथ ब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौ-
ने । तस्माद्यथाश्रवणं ब्राह्मण इत्येतत् अश्रूयमाणो विधिः कथं विधेयमेव मौनमपि न च अपूर्वत्वात् विधेयं त-
स्मात् ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्येति पांडित्यविज्ञानादेव मौनान्नातिरिक्तं पांडित्यमेव मौनमिति । अथवा मिश्रवचनो
यं मुनिशब्दः कृत्स्नत्वे दर्शनात् । गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः
। तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्रासंगिकं साधर्म्यमनूद्यत इति पुनरुक्तमेवेदं तदेवं पदं पंडितपर्यायामुनिश-
ब्दो भवेत् पितृज्ञानमात्रं पांडित्यं ज्ञानातिशयः परिसमाप्तं मौनं । तत्रैव तत्त्वसिद्धेः । श्रममेदेत्तु तत्सर्वं ००००००
तिगर्हस्थ्यादिपदसंनिधानात् । तस्मादपूर्वत्वात् मौनस्य बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिश-
यरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानं संगच्छत इत्याह । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादिति । क-
स्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारित्वेनेत्यत आह । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः पृच्छति कथमि-
ति । ~~अत आह~~ विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासित्वेत्यपर्थः । उत्तरं दत्ते धिका एतत् । भिक्षोः तदधिका-
रत्वात् ईर्ष्याप्यति । आत्मानं विदित्वेति सत्न्यायवयवं योजयितुं श्रौतं कृते । नन्विति । परिहरति । अत आह । पद्येतो

ति। विद्यावानिति। न विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तेन पुनरुत्पन्नविद्यातिशयाप
त्त्या चास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनाक्रमं भवतीत्यर्थः। विध्यादिवदिति। विधिपुच्छः प्रधानमितियावत्। अतए
व समिहादिति विध्यंतः सहविधिः प्रधानविधेः पश्चादिति। तत्राश्रमाया विधित्वेऽपूर्वत्वाद्विधिरावश्य
इत्यर्थः। ननु पद्यमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति चोदयति। एवं बाल्यादिवि
शिष्ट इति। स्वतन्त्रत्वरूपं हेति। कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। छांदोग्ये बहुक्लेशायाससाध्यकर्मबहुलत्वा
त् गार्हस्थ्यस्य वाश्रमांतरधर्माणां च केषांचिदहिंसादीनां समवायात्। तेनोपसंहारेण पुनस्तेन समा
पनादित्यर्थः। एवं तद्धाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचित्कदाचिदितराभावशंका मंदबुद्धेः स्यादिति। तदपा
करणार्थं सूत्रं।। छ।। मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। इन्निर्वाणस्थानामनेकविधैर्ब्रह्मचारिणोपीतिह
त्तिभेदानुष्ठीसारो बद्धरूषाभिधेत। तस्मात्त्वद्विलेपि बहुवचनमविरुद्धं।। छ।। अनाविष्कुर्वन्नन्व
यात्। बाल्येनेतियावत्। बालचरितश्रुतेः। कामचारवादभक्षतायाश्च। तं तं बाल्येनप्रसिद्धेः। ज्ञो
गि वादीयमविधापि नश्रुसामान्यश्रुत्वस्थाननविशेषश्रुत्योबाधनात् सकलबालचरितविधा

नमिति शास्त्रेणाभिधीयते। विद्यांगत्वेन बाल्यविधानात्। समस्तबालचर्यायाश्च प्रज्ञानविरोधप्रसंगात् पाण्डित्यन्तु
गुणाभ्यांप्रोक्ते द्विपत्यादिभाववत्शुद्धिरूपं तदेव विधीयते। एवं च शास्त्रांतराबाधनात्प्रपन्नो न शास्त्रांतरबाधन
मन्याप्यं भविष्यतीति।।छ।। ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात्। संगतिमाह।। सर्वापेक्षा चेति। किं श्रव
णादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उत नियमः इह वामुत्र चेति। यद्यपि कर्मणि यज्ञादीनि अनियत
वि फलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेनोद्योतित्वाद्वस्या नियमः प्रतिभाति। तथा च गर्भस्थस्यैव वामदेवस्या
त्मप्रतिबोधश्रवणात्। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति च स्मरणात्। आमुष्मिकत्वमप्यव
गम्यते। तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणां अप्रमाणत्वात् श्रवणादेश्च प्रमाणत्वात् तेषामेव साक्षाद्विद्या
साधनत्वं। यज्ञादीनां तु सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विविदिषोत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशम
नवा विद्यासाधनत्वं। श्रवणादीनां तु अनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वं। न च प्रमाणे प्रवर्त्तमानाः प्रमा
तारः ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं कामयंते किंतु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकं। नहि कुंभदिदृ कालि
क्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयन्निति कालांतरीयाय कुंभदर्शनाय किंतु तादात्विकाय। तस्मादैहिकमेव विद्योत्पा

हीनानियतकालः। अस्ति स्मृतौ च परलोके किं विद्योत्पादकस्य भूतः। इदं श्रुतानिनाम श्रवणादी-
न्यावत्स्वरूपकफलानियतकालं तदपि विद्यामुत्पादयंतीति प्राप्तमेवं प्राप्ते उच्यते। एतएवात्र विद्योत्पादकश्र-
वणादिभिः कर्तव्यप्रज्ञादीनां स्वचक्षु द्वारेणावाविघ्नप्रध्वंसद्वाराको पयोगो तएवतेषां यज्ञादीनां क-
र्मीतरप्रतिबंधप्रतिबंधेप्यामनियतफलत्वेनतदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमन-
पहतविघ्नानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वात् अविशुद्धसत्वान्वाचुंसः प्रत्यत्त्पादकत्वात्। तथा च तेषां
यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषांवानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तं एवं अस्तिस्मृतिप्रतिबंधे
नष्कृतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति। प्रकृष्टाश्च विद्यार्थिनं साधनसामर्थ्यानुसारेणात उत्कृष्टमेव कामपिष्यं
ततदिहमुक्तेमभिसंधिर्निरंकुशत्वादिति॥७॥ एवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः।
यथाक्रियत्नतविद्यासाधनश्रवणादि- वीर्यविशेषात्किलतत्फलेविपाकाएहिकामुष्मिकत्वलक्षणोत्क-
र्षोदर्शितः। तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्यायाः उत्कर्षनिकर्षौ त्वं विद्याफलस्यापि
मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते। नच मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिप-

ना.ट.र.

११/२

फलञ्च जन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरेकरूपं भावि नियमात्। सत्यप्यारब्धविपाककर्म्मोपक्षये। तस्मान्मुक्ता
वेकरूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्या[illegible]तां। अपि च सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनि
कर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वात् रूपतस्त्वोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते। मुक्तेः तत्र तत्रैकरूप
श्रुतेरुपपत्तेश्च साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषभवति। न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा
नित्या सती साध्या भवितुमर्हति। न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्मविशेषवान्येन
तद्विशेषात्मा[?]स्रो विशेषवान्भवेत्। न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षायकल्पते। न च चिराचिरोत्पाद
नुत्पादाववान्तरे विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलभ्यते। तस्यास्त्वपि एकरूपत्वेन श्रुतेः सगुणानां तु वि
द्यानां तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षावुपपद्येते। न चात्र विद्यात्वसामान्यतो दृ
ष्टं प्रभवति। आगमतत्त्वमवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तस्मान्नास्य मुक्त्यवस्थायाः एकरूप्या
वधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्य विशेषो युक्त इति॥छ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभग
वत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ॥छ॥श्री॥ॐ नमः शिवाय॥

११/१

११/२